नं. — ५१९८

नाम पुस्त. कात्यायन श्रौत सूत्र-
भाष्यं १मा ध्याय:

कर्ता श्री अनन्त:
" संग्राह स्थपति महा याज्ञिक:

पत्र सं. — ४४   सं. — ४

विषय — सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्य नवमाध्यायः

~~५१४[illegible]~~

५१५७

कात्यायनसूत्रभाष्ये नवमोध्याय पत्रे ४८

नं० ५१४७

अ॰ १

ॐ नमः परमात्मने ॥ ॐ अग्नीषोम्यां निर्वपति स्तवं नवकपालं पत्न्या ग्नारश्रुतं ॥ अग्नी
र्थामिच यत्रार्थसंज्ञा व्यवहारार्थ आतिथ्य हविष्यत आश्विनि व्यक्ष्मा घोषवसदः स्त
चे निवाठे ॥ तस्मस्य यस्माद्धवै स्तवेन नवकपालं पुरोडाशं निर्वपेत ॥ यत्रीवा ग्नारभाहते
ध्रुवं गच्छतानिर्वाप स्यानर्थयात ॥ तत्संश्रविलंवं निर्वपेत्सवे संचारमाणाइव
गच्छेयादिति श्रुते ॥ एकविमुक्तावासंचारो यतेनेयाकर्ण आयचारणकेन दृष्टावि
मुक्त एक एवाविमुक्त ग्न स्तास्मिन सहते निर्वापइति ~~निर्वापइति~~ ॥ निर्वाय दग्न्ये स्तु
नूरितिपंवक्तव्यः प्रतिमंत्रायचचत्वो निर्वपेदग्ने स्तनूरिति मंत्रं ॥ सावित्रनिर्वापे
श्रुतिविरोधाभ्यां ॥ अग्ने स्तनूरिति प्रतिमं मंत्र ग्रहण मुक्तं ॥ तत्रादिशान प्राप्त
तप्राप्ते प्रत्याम्नानान्निष्टाकेः केवलेन पत्रयात्तत्र क्रियेन ग्रहणामग्ने स्तनूरि
त्यादिना किं वैकदेशोपघाम्नानात्तावन्मात्र बाधः किं वा समुच्चयः ॥ विरुद्धा
मानस्य वानय स्तस्य वापरित्याग इति किं तावत्प्राप्तं सत्रमेव सर्व प्रकारेण प्र
प्राय पच यन्त्राक्षेत्र हीयन्ते ॥ तत्र तावदाद्यकल्पे सावित्रस्य मंत्रस्य निवृत्तिस्त्रि
बांधेद्देवस्य त्वेत्यादेर्गृह्णामीयंतस्य कृतः ॥ श्रुति विरोधात् ॥ अग्नीनां व
द्ध्रुहत्वाम तनीयार्थ इति करणावच्छिन्नं मंत्र संबंधं ध्रुवत्वेन त्वनतत्वेन नतं राम
१

त्रीन्तरं निवर्त्तयति । विरोधश्चानुषंगस्तु हि मीमांसकत्रयी समा संवादमस्ते स्तनू
रसी श्येनेन संबध्यते हस्ताभ्यामिव यत्र दंतमपस्मित होमबस्य वाहकेत्राण्य
पित्तद्रूपमेव तस्मात् अश्यत्तशि हमात्रं प्रपो त्कृत्यं । नान्वयप्राप्तस्य विरोधो । अथ
यविहन्तिवेद्विति सप्रग्रहानिन प्राप्तेनैन । एवं सत्यापावयव स्यात् संबंध स्यादेव
न्छ एवं न हिंसा विधस्यावयवत्याग्नेयत्रुत्विष्ट मिति त्यग्नेनिषेधः कृतः । विहन
वेद्विति श्रुतेः क्रप्रान्त विरोधव्यवच्छेदः । अथ गृह्य देशोनान्तं नग्नहरणं विशेषदेशोनस्यांगं
गभान्तेप्राप्य मारणं विरुध्यते । तस्मात् अयावाश्यान स्यसा विनावयवस्य निवृत्तिः । ए
तदुभयवाव्यवधानादयुक्तं । पवार्थमहङ्क्षोदितमिति सिद्धान्तः । एवं न हिंस्यात् भि
मतः सम्बन्धयो भविष्यति । सवाश्यो निवर्त्ततो पनुषांगस्य हि याघेनाभ्याघा
नि हवीषीति । । अथ तैवपत्नुषांगस्तु हरणं येन याति हविर्हवीषीति गृह्यते ।
तेन वसा विधनिवृत्ति निर्वार्यते अश्वयासमुद्धपयस्या वोदक विरोधश्च विरुध्य
ते हि वादकः प्राप्तं तं धर्मं जानं प्राप्य पश्यन् द्विनाव बाध्यमानः पुनरुसंग
कृत्य गृहस्तहरसीति गृह्यहरणायां गोमन्त्री रस्यतत्सर्वपो मानवाधेयि घटं तेन
स्मात्स मुद्धयः । अत्रापि वाधित्त चववय वोधे कल्पनो यः स्यात् नेनायम

अ॰ः नः
२ र्थः ॥ सावित्रस्य चाग्नेश्च स्वनिष्ठाग्नेः ; कुतः श्रुतिस्मृतिविरोधाभ्यां । श्रुते ह्यावसथ्यसमु
च्चयप्रत्ययः सर्वाधानेनैव नान्यतो यत्तु प्राग् हीयाधेनो वान्या निहवीठ प्रीतो स
मुच्चये श्रुतिनः प्रणीतेपि विद्वान्नाह ; प्रयत्नत्वात् निराकीर्णो भावमायादयं ब्वो
दकप्राप्त सावित्राववयव स्याग्न्याग्नो संबध्यमानो नैरर्थ्य२ क्यं प्राप्नुवन्निरस्यते ।
नु ह्याग्नस्य सावित्रेणैव रा समुच्चयप्रत्ययो विरुद्धोपि पीरिग्ना ह्योयावा दृकं ह्या स्त्रमेव
न दृश्यते । ननु समुच्चयो यिवोदकप्राप्तप्रयत्नस्य योर्नद्रस्त्रो दृश्यते । यि नाग्ने सन्न
रसि विश्व वचेनि वाक्य दृष्टात्मक मंत्र विधिविशेषम नो र्थवादः सर्वाधानेनैव तत्ता
पन्नो प्राग् हीयाधेनो वाया निहं विधीति । यिनाव्यानि स्वादीनो प्राप्तता निवैना
निग् गृहं तेदेवत्नो हृश्राह्वपेरगा तेन वग् हीयात्वत्नोधेनाग्ने सन्नः सोमस्य ख्येना
यैते त्यादिना वराजर्भोजनं हित्पनत्परिवार भोजनयुक्तमुविता ववप्रधान
तपान्तेषाम समदेहापु त्नोमभ हान्नक त्यजाश्चराजादीनीठं दसांते नानुभा
जनेछं दसामुवुम न्नैः र भिर्मेत्त्रिः कर्त्तव्यं स्वनामोद्देशेनदेवतायाद्यनपो
र्भिन्नवा कायारे कार्य्या कृतवेपि समुच्चयः एवं च समंजसो र्थवादः । यदि
प्राप्तनवेत्कत्तसमुच्चयपरत्ना क्रीयते तन्नहितत्स्माघत्रैवैन स्मग् हीयान्नदवकं । राम २

दा ० स्य चाभन्ने द्वि घ यसंहारो नो यय ध्यनेन तस्मान्सावित्र निवृत्तिः प्रात्तमंत्र
निवृत्तिरिति सत्रार्थे युक्तन रः । नेनत । अग्नि सन रि ति विलत्तरा मंत्र विकल
नादेव या म्ना ना दस्यार्थस्य प्राप्तेः तेन सावित्र मवय वो वार्यने चा ग्राघ्रो वि
रुध्यमान चात अयुया प्रतीनद्वा क्षेपः समुच्चीयने । पुत्रककेरणा ना न ये ह्नो यया
स पूर्वी काग्राघ्र सहितस्यैव सावित्रस्य समुच्चय उक्तः । बावनिक समुच्चय वात् ।
बात । वचनं दिकिं न र त्रु पान । इत्यपत्ति । विका र्थ्यपो रुत्पाग्राघ्र योरे वो न्नर मं
त्रे वो न्नर मंत्रे समुच्चयः यो मा यद्वा सो मभ्र ने विद्म वे बाग्न ये द्वारा यस्पोष
दे वि द्म वे विनिान दयुक्तेः । इष्टीन दार्शं निकयो विषम्यात । अत्रो भयवा
का मंत्रः प्रय त्तत्रिहो गवेदार्शं निकेचो दकइ बाल वा द्वाधि त्नुं शक्यते । अ
पि व क्ष्ल निविवारं निस्मीय सत्रं तत्तंन्न वसावित्र निवृत्तियं रा का दग्रा घ्रा
य निवृत्तो - - - - बातन वाग्राघ्र ने हन्नो हसा वित्रग्राह्य स्यात्यरो ह त्ननुरा
पायि नीय मा ना ना न र्थ कः स्यात - - - यत्रे । सत्रां न रे ए सि द्धी त्ता नि रू
पा ए ात इ ठनू प या सा भ्व तस्मा द्र वितथ्य मे व सा यि त्र निवृत्त्याय इ ु न्न सइ
पो वा व नि क इ नि त त्र बू मः । वचनमू य रे त्रो त्रा चा नि दे ग्राघ्र या य र : । विक

रस्यमेन हि बाध्यते न हि रोधः । नः । वचनादर्थलोपाच्च विरोधमहि कृ नोगुणाः
वाध्यंतेस्तत्र तद्धि द्विलेनात्रापि भय विघ्यते । विरुद्ध्यमान धात्राद्धा प्राप्नुसंग
तिं पुनः स एव बाध्यते नाय संगानेवाक्य भक्तः रूपेनायचे ध्यादौहि स्वाप्रयो
गोपि गृहीत प्रयाजु ह्रोनोभ यागे संतरा भावात् । योनावाप्यानि हंवी क्षीति स
माघे येन सकला यह विर्नहरा मंत्रवचनं वं प्रतीपमानं प्रः ज्ञात्रिंशमात्र वरं
गृह्यमाणेन याप्य मित्य वय व द्रव्य विधि द्वो षच्चे दास्याच यथा प्रवर नायुक्तः रू
पा । नुषङ्ग स्यात्परो योऽन्यमाग्न रित्या दिवेतते । देवनापद स्य यद्वादे त्यपोनेकमे
भृयोः ॥ ॥ आग्रयणाधान व्रत्तोपायनार राणां भोजन दान व्रत्त्वव रणानि दी
क्षीराणीया प्रभृ तिप्रभृ तिप्रागुदवसानीयायाः सोमेत्तनत्वात् ॥ उदवसानी
यीपाव तत्व ब्रह्मरणानि निवर्त्तते सोमे कृ ना नियस्मादे नानि वृत्तदंत ग
नचे न दी क्षणीयाप्र भृ तिप्रभृत्येव । आहिवनीया दिष्वग्न्या धाना नं देवना
पापवीय हार्थ्य क्षिपतेतन्त्र न्यमानादेव तापावदा हवनीयादि परिग्रहीता
एवातिनयत्व व्यमं दीक्षणी पामाम गृं च धाने न सो माव्यां पाव दस माप्त
सोम त्वात तत्वदं गामन्ता नामि ष्टी नामपि सोमचा नित्रो षय रिग्रहीत एवदे

वता इमितप्रज्ञि। नेत्त्रमग्न्यत्वाधाने प्रवृत्तानन्तरधेनाग्न्याधाने। नद्दी त्तूर्णी
पादेवतायपरिग्रहोभविष्यति। इत्तीयकर्मामासधर्मानिदेशोहितावन्मात्रेयवचन
स्पत्ति। सत्यं। तास्यतस्यपरिग्रहोत्तादेवतायागमाभिनिर्वर्त्तयेय। सर्वाश्चापिसो
मदेवता: प्रधानयागसाधनभूता। अंगयागसाधनभूताश्चपरिग्रहीतानि। अत्र
तदेव उच्यते। नसर्वाश्चैवैनदेवता: परिग्रहासर्वे चयज्ञंपरिग्रहादीक्षादिनितस्मा
दग्नौवैष्णवएकादशकपाल: पुरोडाशोभवतीति। नत्वत्राग्नेयपरिग्रहोपरिग्र
हो [illegible] ग्रहोपायोदृष्टा वेनमभ्युपने। अग्निर्वै सर्वादेवतास्तस्मात्सर्वाश्चैवैनदे
वताइति। समाख्यानस्यदेवतापरिग्रहसामर्थ्यंजनकत्वेनास्यापिपर्वादेव
तापरिग्रहार्थतापुन्यतएव। एवंप्रकृतकत्वादितिहेतु: सिद्धोभावोन्त। अथ
वाचेतिकोदीतूर्णीपायीनादेवतापरिग्रह: तौदीतूर्णीपादेवतापरिग्रहा
याग्न्याधानमेवतात्रदृतरथान्तनत्ष्ठनस्यात्। यन्नुदी तूर्णीयामार भ्येतोबा
हुस्मात्तत्पवानोत्रयोदीतूर्णीपापामपिनभवंतितेनप्रारणीयाप्रभृतीनि
नोक्तं। एवंतोयायनमप्येदीतूर्णीपाक्लिप्यमार्णीसोमेनानुवषट्कृत्वमा
पन्नंसोमार्थ्यमेवभवति॥ ननुकथमेकार्थतायेनोऽभ्यारणीनेदीरीया

अ॰ न॰ श्रोमसमाप्त्याव्रतविसर्गः सन्निसत्यवदनस्योन्मोकः । स -- त नाम विसर्गो नुत
४ त्फलमनियतमेनमाचरणेनेदं इति तन्नियमेनावरोधस्तन्नन्दीते च सन्निनद्युया --
-- धर्मानन्तोयायाम्नियमान्परिगृह्णीते । अत्र प्रच्छति भवान्दृवानीवि धियः
किं ह्येतेः पर्स्मदेति तन्नवस्यनिय --- त्यः । अत्रोच्यते इति तन्नवस्यवा । ननावत्र
इति तच्चोत्पादकधर्मो यदेशोत्तरमव्यपरिक्षालीवाचं वदन्नोत्कच्यमानेपर्स्मदेति
तच्चस्यधर्मविधानमितिनिगमयति । तदयुक्तं । अस्मदुक्तादीनि सर्वाणीति
ति तत्र कारणानिकर्तुं प्राकृतनपावस्ते इति तद्विनाप्रीयातन्नावत्सत्यवदने
नाधि । नचैवं इति तरणीपापाविवृत्तपरिहरणं न प्राप्नोतीति सत्यवदने नाधिनतत्रा र ।
नैष दोषः । इति तरणीपादवपतापरिपन्तरकालं इति ताञ्जवत्प्रगत्तं तेनाभ्यंतनो
तं खल्वपव अदूषणादि तित्रुव्ये इत्याकारणीनेति । तदुत्तरकालमेव
सत्यवदनमित्यन्तिदोत्तरणीयापि महोसत्तं विसर्गश्चानंतकफलाभावा
त्किमर्थं विसर्गः । अत्रति फलं भामच्छोतेप्राप्य क्रियत्तो मिति । तथारव्यभो
जनमपि निवर्त्तते । कथमस्य प्राप्तिर्यनवेकल्पिकं रात्रिभोजनमिदं स
यामेव बुभुक्षायां । नचतदेवात्र प्रतिर्व्रतात्यं च तत्संभवतातो जनेपपो । ४

इत्यादियमाद्वयोर्नरनिमित्तप्राप्तिरिति निवर्त्तनयोत्तनयो संमासपित्त थापा
नात्त्रपुनर्विधमनन्नावश्तिवेन अत्राप्यपदेशेन तत्तुल्यचारनिनायराहु
प्रत्तोपायनीयप गमिस्यनेनऽत्यसमाख्येयपः यानन्नक्षीरवृन्तो भवनऽग्रेनद
वव्रचाद्व्य ध्येव बाधकं एकत्रिभोजनमारणपस्यनिव ह्यानि । ते ब्रोपस अन्य
त्तिरणपयज्ञापिपि प्राप्येवा । यत्रमुक केरणो ङ्को प्राप्त्रिरस्या निरात्रिरहितश्राधि
त्तयज्ञियोगानां । भाव्येऽप्रात्ततैर्ह्मैं वाध्य भावाच्च भोजनं । ना ह्यत्र
हविषः श्रोत्रा एषं तत्रप्रसक्तते । तदा ररायम श्रिन्नयादि न्नितत्रछापयं
युतः । नियमः कर्मश्लोषः स्याव न्नास्ति सोमवादिति । अत्र्यव्येपवस
थ्येत्र तु धीतः प्राप्तिरस्यया । वायंतऽपवसथ्ये नाश्नीयादिति मलतः
अत्रारणपभोजनमात्राश्रु मयेतन्न पुनस्य तऽश्यीनरेगासंयोगोबाधक
पुं त्तनस्यवेन । विज्ञाणानोपवसथ्याद्धिमऽव्य विधत्तेने । नारणप्रा
प्तिरेवाज्ञो निषेधेनल निरणप्रयः । नाश्नी नाश्नाय्दिवाभुक्तिः पारधरति
रात्रावेवप्राप्नोति चयञ्चाहितात्नीयसवनीमतः पुरः स्यात्प्रत्तनोपसः ।

कृ. न. ५

ब्रह्मवरणात्। पुरा कृ हन्त द्रिता यो गोष्ठ कर्म्म मध्ये प्रसंगात्। तेनो कुर्वं घा
कामं गायास्य न स्रा तिरुा न तो सध्वरणात्तस्माद्दीजनं प्राप्यते पुरा ह लिङ्गे
षा। वराधे लितन्त्रा पि सवनीयन्तः। सुतरां प्राप्तिनाम्नोतद् क्रीरीय सी। दा
न म पि चा चाहार्यदिर्निवर्त्तते तध्यान म यार्थं क्रिपते सोमार्थे ने वत क्रः
त। न च षे तन्तत्रं यक्रीरी तु रणी याप्रम ति परी निष्पत्त्र स्य घन्वात्। दा नेत्रु सु
वत्रीते। तत्कृपं तत च मि नि। उच्यते। कमैतेि प्र प्यत दान मा न घर्य्यक वक
र्तृ स्थि। मध्ये ने त्रि पना रोव त्तन। मवभ्रव दिह। श्रानन्ते। कालज्ञ। पूर्वं सोम
दान स्य भावना त्। ब्रह्मवरणम पि सो मार्थ्य नेव सर्व ह्रि पुत्तते सोमद्राह स्य
सर्वद्वो षात्। प्रागु स्वसानीपाया इत्युक्तेः स्व सा नी या यां सर्वा रीन
वंति। श्रम्नी नां भेदाद्ग्रा धनं न्मु कदी त्तवा ब्रतप्रहरणं। श्रामो ज्ञन
मे छि कं भव ति मो ज्ञं ने नियन्तद्व्यनी क्रत्ते। दानेव पप्य विधानात्त न तेः
पार्यवात्॥ यन्त्री सं नह नंवसयो क्रा यात्। प्रोक्षेणे दीक्षितायाः पत्नी राम
सं नह नस्य त्रतवाप्ति ह ति॥ यजमानसा गाव्यम त्प्रति षेधात्। ५

यजमानभोगोपिनिवर्त्तते।येनायद्रव्यप्रतिषेधोभवतितेनायदुग्धदुग्धादन्यत्र
चाकल्पयत।व्रतःप्रवास्यातेगानंभवतीतिनियमेनानानेयद्रव्यनिवृत्त्याभक्तः
प्रतिषिध्यतेतेनभागस्याप्ययद्रव्यत्वाविशेषादभक्षएव॥ ॥नकर्म्मगुणत्वा
त्।नयजमानभागभक्षः प्रतिषिध्यते।कुतः कर्म्मगुणत्वात्।भक्षोपयोगी द्रव्य
संस्कारकत्वप्रधानस्योपकारकोभक्षतेनप्रधानयागगुणोयंभक्षस्तस्ययागे
चवत्रनिवर्त्त्यतेनियमोपितुल्यजातीयनिवर्त्तकस्तेनः पुरुषार्थ।भोजने
ष्वरसप्राप्तेर्व्यावर्त्त्यतेपुरुषार्थभोजननियमेनतेनायद्रव्यादिषु यथेच्छ
ष्टापिपुरुषार्थसाधनंयदेवास्यानमात्रोपादानाययज्ञांगस्यापिसमान
धर्म्मोरगविसदृशानिषचानत्वस्यावर्त्ततएवभागभक्षः॥ उपसर्जनी
राधेश्रयति।प्राग्वचाऽस्यरयदार्थस्यावध्यर्थपुनरुच्यतेयदोपसर्जनमधि
श्रयणात्तदेवसमानकालेमदंत्यधिधिश्रयणमपिपयास्यात्।योवेयदो
हि उपसर्जनीरधिश्रितिस्यात्॥ मदंतीश्चव्रतवत्।मदंतीरधिश्रयति।श्रप
व्रतवदितिगोहयन्त्येहीत्तस्पदन्निराग्नेयपत्न्यविज्ञोषाभावाद्धर्मेमदंती
रितियौगिकीसंज्ञासंव्यवहारकल्पिता ॥अमुष्मिविगोदुदकापत्र

प्र० ६ नः उदकार्थिग्नहरणादिहिः पुरुषार्थोप्यत एव तत्र वर्थ्य॥ ॥कार्ष्मर्यमयाः
६ परिधयस्त्रयश्चवालः प्रहरेत्क्वोविधतीः हिंस्व। आनिष्यामिन विशेषः
6 चनूष्ययोगार्थ्य विशेषाभावपिबर्हिर्गत हलोत्तेन॥ एतादवाग्नीषोमीयोयस
स्वापिवनुवपामिति विधानं शाकातेउ तकर्मासु आतिथ्या संबाध्यनउवयंगो
धं आतिथ्योगामनाव्यत्रयोगता ह्या एवकारतः। नैतत्त। अग्नीषोमीयोयस्व
पेतदवेतिवचनत्राध्वरणपमवधार्पतत्तिन नातिथ्यामिदंत्रपारणामपिसा
धरणांविनाशोचरु मपन पिताश्रमेवात्याद नीयेंतथावजेमिनि संवादः
अपिवास्यत्रि संवध्यविशिष्टमीप्र पोगकत्वादिति॥ ॥ आसाद्याग्नि
मंथनमाहोमाकरोति॥ आसाद्याग्निमंथनंहोमोतऊपरि॥ ॥
इडांतेभक्षति। एतत्कर्म॥ धोवंव्रप्रदानेकृपायपनदाइति। व्रतंप्रदी
यतेपास्मिन्यात्रेतन्त्रनत्रध्रुवाज्यंगृहीत्वायपश्चानेन राविंचसर्वमा लंकृ
वं सततदध्यपुरं कृतीयंक्रे॥ ॥दिग्वृक्षाल्याः स्त्रुवेणानन्तरेण क
रायस्त्राक्रनुनिक्षापेति। वशाश्चादध्यपुरं कृतानिक्षाल्याः स्त्रुवेणादिं याम
ततनप्रेणाक्र रापेतिश्रक्रनुनिक्षापिया भ्यां मंत्राभ्यां। स्त्रुतएतायो ६

कयभेदात्। भिन्नान्येतानि त्रीणि वाक्यानि कर्म्ममन्त्रयोगभक्तानीति लिंगात्प्रोक्षण
नियहणाय त्राम्यंते। ननूत्तरयोः साकांक्षत्वान्न पृथग्वाक्यतत्रोघेते॥ गृह्णा
मीति सर्वत्र साकांक्षत्वात्। गृह्णामीत्यिय मन्त्रमाख्यातं श्रीवत्र तुल्ययोगी कुतः
साकांक्षत्वात्। तद्धि कारकाकांक्षमुक्तं। कारकाणि पूर्वाणि पराणि वा --
पराणि च घटयन्ति साकांक्षत्वादेव। ननु शब्दा ननु नित्याय पयेनव्यवहितं तनू
नूनप्रत्यक्षेनेन। नैष दोषो नैनैध संनिहितमिति नन्दयितृ गृह्णामीत्यनेन सं
बंधमद्भिन्नो वाक्येषु बंधनपावाक्यं निराकांक्षमिति वाक्यत्वं --- मंत्रस्य
व प्रतिक्रियमाणभावस्त्रियपञ्चिवा इमानाङ्कुल्याद्भिर्नाहोतव्यमिति प्रा
प्तव्यते॥ एवं घोषो ग्रावाणोरो। उत्तरो मंत्रो ऽपृथग्वाक्यत्वेनाभासमा
नोपर्वमंत्रशेषावेवभवंतः। एकवाक्यतायामनिन्नो विशेषणविशेष्य
भावेनान्यमानापेक्षा व्याप्तसंबधकल्पकाभावान्न संबंध कल्प
नेनमि व्यावाक्यत्वं न पाभिन्नक्रियानं कर्तृशाकं। तथा चश्रुतिः ए
षत्त्वा वपननि परिवपनतीपो वा स्मयपवतरपतनूनवृत्ता शाकारस्तक्ष
उहिगृह्णानि यषवे शाको निष्ठरत स्मेऽस्यादि यो वा स्मयमी निवाप मेव

अ·५ विशेषत्वेनोपादायतान्हि शेषगणत्वेन संवैश्वामयादनीप्रकृत्यप्येतां सर्वे पं
१ कार्थतयैकवाक्यतो निश्चिनोति नवभिन्नाभिधानानो ष्वानंतुं देवता गौणा
न भवति श्रूयते येवायव्यपनयेत स्त्रनंत्रशाकृतायत्रांकननुजिद्वायग्रहो
मीयेकार्थता श्रुत्यनुगृहीतानन्तो भिन्नवाक्यत्वाभावात्क्रियाभेदाभावादि
कमेवाधेवं गृह्यते ॥ इति पुरुषं वमहमाज्यानिगृह्णानाऽइति श्रुतेः । चत्रा
घोवाह्रस्याघेवाश्राद्धः पत्सव्याहृतौ नैकेनैवाहुरणाग्रहीतव्यं इतिपुरु
षेम्महणं प्रवर्त्तते । एताः श्रुतः । एतदाज्यानिगृह्णीनाऽइति श्रवणात् ॥ एत
इतिसंनिहितनप्रकृतनपरामर्शात्क्रिमसंधेन संनिधानाविशेषात्सोऽशार्वि
जोलभ्यंते । ननत्वयमोऽर्थाभिरेव विगृहीतव्यानाधुर्यरणेव ॥ अथ च्या
वाध्येन बहुवचनं ॥ अत्र केचिदाज्यगतं बहुवचनं पश्यतः । द्वाभ्यां अपि
द्विर्ग्रहणं सर्वत्र विनामिहं नीति प्रातिपुरुषमितिनामधेयं अस्माद्धेतु प्रातिपुरु
षाणीतन्तुनतेषां प्रवृत्तिं मतां अस्माकं तु ध्रोवस्यैवानेकशो विष
माणस्य नाराधाद्दुहूँ वननिवमपाच मुपभृत्पत्तुपिन्तत्थावापं गोवैक राम
स्थिकं ध्रुवैव स्रुवब्रुपुरुषेग्रहणमुक्तं न दितः श्रुतेनप्रतीनियमेनाज्या

निग्रहानाद्ड इति बहुवचनस्य चारितार्थ्यात् । अथ च शास्त्रान्तरे त्रयाणां ग्रहणानां
अनुग्रहादि पुंसां तानि निक्षिप मारात् यान्यानि भविष्यन्ति एतच्च शास्त्रान्त
रीयवचनाभावे संभवे तु त्रयं निरभूतिना न सृष्टिं तन्नदातिकरन्तं बहुत्वं वा धि
ष्यते । तेन नियोगतः शास्त्रान्तरीयत्रिग्रहणाश्रयेण निग्रहानाद्ड इति पञ्च
शास्त्रान्तरवन्तं बहुत्वाश्रयेण न सर्वविज्ञानं त्रयीग्रहणामुपपद्यते न तु त्रापि
वन्नु । अभिधावस्था ह्यामिति विश्लेषोऽर्थः । पन्नु कर्मावार्येण संमुग्धमुक्तं भ्रा
न्तमेव ग्रहीतव्यं सन्नत्र शान्तस्थात्या द्विबहुवचनं प्रतिपुरुषग्रहणेन चरिता
र्थं भविष्यतीति । सत्तत्रापि पुरुषत्राद्धस्याव्ययीभावेन्ने पुरुषं पुरुषं प्र
तीति विग्रहान्न त्रिकुसंख्यां प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीयामपि पुरुषस्य ल
क्षणेनैवाव पुरुषप्रति से तिस्रोऽशानाम पि भिन्नवेणाप्राप्नामिनवे तद्इति पु
याप्रन्नत विकारामत्रैयाविशेषण सर्वकांवगम्यमानेन हृत्ये पर:
प्रतिपुरुषत्राव्दो धपुप्रतिपुरुषे परोनियमिनं शाक्यते न त्पर चेवा
धुर्योऽग्रहणं वाध्येत प्रपुरुषं च ग्रहणामी । तिस्र स्त्वं स्यान्न स्मा
त्यन्ताद ― ― ― ― ग्रहणानि । ननु पतज्जमानेना पि ग्रहीतव्यानि

श्र.६ ति। स्वामिमतं॥ येनाग्न्यादीनीयं वागीसगणानीत्यनु प्रि – – कन्नावतद्दृष्टा
५ ताज्ञध तदृतियरामरूपातायजमानध्यावद्वनुमुक्तसहितश्चामि ऽभाजनं
8 भवति। तत्र एत्त्रयजमानश्चैति सूत्रगतान॥ वनुर्ध्वाव्यद्वान्तिति येवमप्र
कारनिराकरणार्थ॥ – अत एववनुर्ध्वायादत्राच्छोग्रहणं पर्वमध्वर्यु गोणा
न ततोवृत्तो द्वात्राद्गिरो: तत्रापि श्रेवस्याध्ययो विधिनात्तत्र निपुर
णो – एवाऽर। भवति। श्रेवग्रहणं स्थाल्यापनहणांत्र विशेषणाथोऽत्रा ना
मयि मंत्रस्यत्नु पर्वत्रोषत्व साधनेनात्रदि एगात्रू ह्वेमिवणतदयपरि ह्नी
तकर्माभिप्रायं। येनायंपुरुषत्राश्छोध्वर्ग्यानुवरप: येनाक्रांतपुरुषा
ऽतिनेनाध्वर्युग्रहणान्नेरं प्रतिगानं पुरुषमुक्तौ मानेग्रहणमध्वर्युप्रनिपु
णामेवविधीयतेनवञ्चुभिरेवमेवस्तहितव्यंतदभिप्रायेव्ययीभावेक
कर्मप्रवचनीयवयत्ने एवमेवघः यत्नोयं। यनुककौ ज्ञतंतस्प्रति
पुरुषग्रहणेनपरिङ्गिपतद्वति। तत्रप्रतिपुरुषत्राव्द: अथयनुसा
रेणापुरुषप्रनीयेवद्यायं। तेनाश्चेव सोवयो ऽत्राभिर्व विग्रह एम:
यांकर्त्तव्यं। तथा हि तुहरत्रव: प्रियाणि श्रमानि साङ्ख समव ७

घ्नेनम्मेनुष्ठास्तवः प्रियपारोधामानि साईं समभ्यवायानिति ते
समवमन्त्रां तिष्ठन्तः सोमुष्यासयोनसनदजिक्रमादिति एतद
भिपर्यालोवनेनयै गृहीतेनलघसमवमर्शं तोनिगम्यनेत्तद्विज्ञः सर्वे
यजमानश्चोतिसिद्धं ॥ तानूनप्त्रमेतत् ॥ सेव्यवहारार्थं वैदिकी
पेसंज्ञा तनसनानूनप्त्रिणइत्यादौ ॥ दक्षिणास्यां चेदिश्च्योणोनिधा
पावमर्शनं प्रविज्ञोयजमानश्चानाथ सर्वमिति तत्तानूनप्त्रमाज्यं दि
गोरवदिश्च्योतयानिदधमन्त्र पुः ॥ ब्रह्मोद्गानक्रमेण सर्वत्रैनोपज
मानांतान्यनाथ ब्रमियवमर्शनं ॥ अग्रोहस्तेऽभ्योनुसनानूनप्त्रि
णोद्वेध्यिम्यमितिश्रुतेः पैः सहतानूनप्त्रमावरिन्नंनत्तेभ्यः परस्प
रद्रोहः स्यात् । प्रघवायविज्ञेयच्छेनायपुनर्वचनं । कुत एतत्रश्रु
तिवचनात् सतानूनप्त्रिणोद्रोग्धमितिसमानं तानूनप्त्रम स्पत्नी
तिसतानूनप्त्री ॥ यत्र्य ग्यनिदधान्यभिधायामन्त्रमपेनपारिस
र्वेताः सवालेननगमयिताम्रत्यात्रेणाधिधापनिदध्यात् ॥
अयरा क्षिप्रवनामे श्चोहोत्तिनायच्छतितत्तानूनप्त्रमाज्यं ॥

ऋ॰ न
६

बडुपुगृहस्थ तपोसत्रे। वहुरुप्य जमानेषु गृहयत्तये पृच्छेदु तमिछ्रं। गृहयज्ञ एव ब्रूतम
म्फक्रिं। व्यप्रयच्छेत्पुरिति वचनात्॥ अग्रेवुतपाऽद्याहवनीये समिधामाधमयम
दं नौ रूपस्य व्यपागात्ठतरमुष्मिमेरवलं कुरुते। कुरु तद्घात्मनेयदात्तावेदखे ना
त्मसंस्कार इत्यथ यं कुर्यात्तमानो मुष्मिमेखलेगाठतरं॥ ॥पत्नीं वगार्हपत्येन दमीं
मुष्मिखेलेगाठतरे कुर्यात्॥ गार्हपत्ये समिधमाधाय यपूर्वं॥ मदं नौ रूपस्य ध्य
यजमानपक्षः सोममाप्यायं येथठम्नुरक्तुरिति॥ यजमानपक्षाज्ञया
र्त्विजः प्रतिस्थानाव समाख्याया ध्वर्योप्रतिवेदुर्वं निर्देशाद्ध्युर्विका रा
णामध्वर्योर्ध्रुस्तरणाद्व्युत्प्रति। तन्त्रोद्वात्नुहेतु व्व स्वकारव्याये विधानाहिष्मवो
आवगम्यते॥ नवतयोरव गम्यमाते ध्वेयुसामाय। संवंधात नाध्युर्विका
रः कुर्युरेवं कावे यरोवतिप्रा। नस्यायं चमः॥ येनुवच्छमग्नीध वर्मयं
तितेयामाति ध्योमधा यानि चात्रवाग्नीध अन्तु यं त्र नवशाद्दात्कुर्वि
धानादेतर एव यं वृत्ति आपायनं वाठः अर्क्तुरिति॥ अयंवा पनिवृदा
दौ केवलाग्न्याद्दे व येय ध्यार्थ विपरियाम्यते वाहितार्थ्याक्षमपि चात्॥ न्य
न्वेध स्ति भ्यास्वयि द्विवचनां तचे नोहः॥ ॥आज्यमाल भ्यो यस्य दो एमः
२८

दयः सोममालिमानः अप्राप्यमावलम्भ्यसोमालंभं विकीर्षुरउपस्यन्नोत ॥
तथा विपर्ययस्यापि विपर्यासं सोमालंभं तज्यालंभं चिकीर्षुरव्ययउपस्यन्नेत ।
एवं वायस्पर्शनेसिद्धान्ति पुनर्मदंतो ऽस्य स्यस्येति ग्रहणं नियमार्थं भवि
ष्यति ॥ नन्वेवमप्यनर्थकं परिभाषयैव नियमासिद्धेः इदंकार्यमत्तनद्धाति ॥
एवं तर्ह्ययस्पर्शनेनक्रवर्ग्ये य यत्रमदंतो मा भूदिति पुनर्नग्रहणं भविष्यति ॥
प्रथे य प्रप्रत्तरे निरूवतनुत्तानहस्ताः इतिरोगानानावक्षाराय प्रयति । प्रथे प्र
या प्रस्तरेप्रस्तारोऽधमरे निहृवेद्दयोत । उत्तानहस्ताहतिरोगावा उत्तान प्रीस्या
त । प्रायेण परिणमारायदति ॥ व्यूहनपरिध्यंज्ञानन्तत्वैके । एकेतानूनम्रा
ग्रहणादिस्य व्यूहनपरिध्याननोज्ञरेद्वुर्वेति ग्राखोतरोपदेशात ॥ व्यूहना
व संस्कारत्वाद्ग्राह्यनियतत्वाच्च प्रवर्तेतस्यान्नायपछिन्तेयि । अस इष्टार्थं हि
विज्ञायेत यदेशोनव्यावर्त्यते । उभयोर्ग्रहणं भेदेन कालोपलक्षणार्थमि
तिकेचित ॥ नन्वाउभयाः श्रितत्वर्थानामृत्तरस्य प्रस्तुत्यर्थत्वात ॥ इदमा
पिनोत्तरं व्यूहनीतं संस्कराश्रितयाऽर्थाभावा । व्यूहनाश्रयः प्रस्तरा
श्रितो निवेन किमायानं तर्हि व्यूहनेनस्मा कालद्वयज्ञापनार्थमिद

अ॰ न॰ अथ वाक्युत्तिपाठक्रमाद्देकात्यकोक्ता — तरीत्ताव्वनेत्तदिङ्गंतं भवती याभिधम

१० पतान्तनप्रग्न हरणादिति हवोतेश्रुत माह समुच्छुत्य प्रस्तरमिति॥ तना। संदिग्धते

दूडो त्तरयावात्यवित्रप्रतिपत्यत्तरम मपि संभवतिति हवोत्तरं प्रस्तरग्न हरणविधम

10 नात्यरिध्यं तनोत्तरमिति निगमनाधीविक्षोपशा स्वात्रावाडुभयं वि कल्प

नमश्विनंते नत्तापितं पुन्नितो व्यायावंतोभीप्रमाणमेवते॥ समुत्त्र छुत्य

प्रसरम व्याधरिधी व्यादायाहाग्नीन्तदंत्यापाद्र तिप्रस्त्र स्तरग्नहरणं कवाक

सहरं भाविप्रततो॥ सूक्तवाकप्रैषाख्यावरणा पूर्वकद्रति। तदर्थं मध्यमप

रिधिग्र हणादित्त्वाग्रह्मारं तनेकत्रेष्ये। पवाव पवित्र प्रतित्यां। ततस्त गेन सं

स्रार्गादिप्रस्तरणं तनेनेविशेषः परिधि विधनीदारा दापचग्रग्नीन्तदं याग्नी

ध प्रपात। ग्लायनसम यो उष्ठा संनीतिप्रत्र॥ मंदंतीचाग्नीन्त॥

प्रघहाघर्पु॥ ॥नाभिरेहीति ब्रुवन्तूष्ममहवनीय पठहृत्वा ध्मसाग्नीधि

प्रपछति निधनाय॥ प्रस्तरं तनानन रपरिधि विधिविनीरादप

अग्नीन्तदंती च्वमरूनाभिनीवेहृत्वानाभिनाभिरेही ति ब्रुवन्तूष्ममहवनी रा॰

यं नी त्वानाभिरद्वि रध्माग्नीधे पदार्थ न या प्रपछ नितंतो ग्नीदना शा १०

निदधाति॥ सुवृक्तरयीवपेवध्याति। सुवृक्तरोगासुवृक्षत्यामाहृयेति। वह्नाच्छ
छेषयद्गति॥ कर्म्मव्यामुवल्लरोपसुरध्यामाहृयेद्यवंसवृक्तरयीप्रेष्यति॥ प्र
वर्ग्यायसहावतः। अथ नः अग्निं व्योत्तरं प्रवर्ग्यः --- प्रवर्ग्यस्यावसरोह्रा
यते यत्र विहितस्य पोधिविधुतौ रादाय॥ उपसद्वचा प्रवर्ग्ये। अप्रव
र्ग्यो प्रथमायाज्ञेन तत्र प्रवर्ग्यास्यानि यथान्नप्रथमयज्ञ इति नस्मी क्रव
लोयसदेवविकल्पेनत एके प्रथमयज्ञे इतिशाखीनरोपाद्वनात्। प्रथम
यज्ञेपि प्रवर्ग्यः स्यात्॥ प्रथमयज्ञः प्रथमः प्रयोगः द्वितीयेवैवक्रा
तीयेवघभिधायापक्षीस्मीद्वेवाग्नेयसेयसेनति॥ अत्र अर्वतोयज्ञे
त्वेनाग्नेप्रवर्ग्याभावो नेः प्रथमप्रयोगएवाभावप्रवर्ग्यस्य॥ प्रागाव
यसतिवृत्तिपीवड्केस्यात्प्रारणीतानामवत्ता ७॥ ववनेप्राप्रणाये
त अत्र सत्रकारेणाभरणपते। कथमनुकंस प्रणीताविभिः प्रपद्यते।
प्रणीताः भिः संयौति। निववनमनुवादकं॥ इतिमातंथिरभसम ने
यन्नकवंतयासति। प्रणीतादिनिद्दब्रार्थ्ये कृतः प्रासे विधीयते॥ हवि
ष्कृतमाहूयानाहननमयेयणीतीच्छार्था द्वात्॥ इदानीं चिंत्यते।

श्रु०९ किं द्रव्यं उपलाहननं स्यपेषणे कर्म्मणि प्रवर्त्तते। उतापेषणेऽपि तदर्थमिदमपि वि
११ चारणीयं। किं द्रव्यार्थमाहननमुतादृष्टार्थमिति निनवृतावसरणे वपन्तः ह
विष्कुनमाहृयेति नित्रहरणं महानेत्राभिप्रायं उत्तरस्तु नाहननमिति निवीक्षणीर्थं
प्राप्याहननमस्य। इदुपयपांश्रीहीकरणाद्वाहननन्त्रियते तोह्यभावव्वने
वप्रयोजनेनलभते यत्र पेषणास्मादपेषणे द्रव्यार्थलोपाद्द्रव्यस्यापत्रद्रव्ये
द्रव्येकल्प्यति तुमुशब्दवत्त्वाद्धनाहननमेवापेषणे प्राप्तं॥ ॥स्याद्वाधर्म्ममात्र
त्वात्ते। अपेषणेऽपि कर्म्मणि भवेदाहननं नकुनरन्नत। यतोधर्म्ममात्रमद्र
व्यार्थमिदंनहिद्रव्यार्थः सुखेनपेषणायनीहीभावः काष्ठेनप्रमाणस्या
घते। तस्मात्पाषाणास्यकाष्ठेनाहननमदृष्टार्थत्वादपेषणेऽपि प्रवर्त्तते॥
श्रुतेरूर्ध्व। किंवशकृतिरथद्रव्यार्थतावागम्यते। नघत्तेमन्त्रवावेप्रयप्रहादयं
तिसेघासुरघ्नीसपन्तघ्नीवाग्नुहद्दतिपाषीयाऽस्मोहेवास्यसपत्राभवं
तोतिवा। पुराकल्पेऽपेप्यभ्युपापक्रमोपसंहारोभ्यामदृष्टार्थतावगम्यते।
यदीद्रव्यार्थताख्यात्र स्यात्तर्हि प्रहारसंख्यानियमः नहितीक्ष्णीकरणा राम०
यकाष्ठेनापदिश्यमानं प्रहरणं नियतसंख्यमुपदेश्यानीयमथाहननव ११

न्नियमाऽदृष्टार्थमुपदिश्यते नैव रं न हि दृष्टार्थमेव तत्र हि नैमित्तिकमदृष्टं कल्प्य
ते। यत्र दृष्टार्थसमर्थमनीपूनं प्राप्तं नियम्यते ऽदृष्टार्थसाधने नियमितमम
पि यदि समर्थं स्यात्तदैव तत्त्वान्नियमिति त्रिसंख्या ख्यापनपरो ऽदृष्टसि
द्धेरभावात्तस्माद्दाहनमेव॥ परिस्तरणायात्मनः सादनं प्रोक्षणा
न्यनिर्वपणाधिश्रयणानि तद्वात्स्थ्यादिकरोति॥ परिस्तरणं दोघनू
घं ते॥ न परिसंव्यापयते किं विद्वद्वि: संबंधिनामर्थलोपादेवः - - -
अप्राप्तेस्तेनयथ्यग्निकरणधानृति न भवति पत्नीपाध्यमये स्तरणाय
नुक्रमुक्तमुपसदो धावद्दुत्तमं च प्रज्ञश्चर्थ्यं कुकुठाहनने स्फोटदव्य्रह
रण्व यावस्यनऽतितस्दर्विवारिवारिन स्प्यक्वेपेन प्राक्तणीना य प
यदित्रिप्रक्रम्याये त्ताकुकुठाहननीनरणा पित्नेनोवपसघव्येतस्
मिताति निश्चीयते॥ आपि वाऽदृष्टार्थानां पूर्ववन्न स्यादिशान्द्य ध्याव
त्तकं भवतीनु कार्यमस्ति प्राग्नीपरिस्तरणीदीनामपञ्चगीकरणा च का
स्यात्त दानादिकरोति व व ना~~गुस दृष्टसाम पथाव~~नर॥ बर्हिषः प्रछे
दठः हरति। प्रछिये बर्हिषि रणादि गतो हरति तच्छाने भमस द॥

श्रु.९ १२ अथ वा बुद्धिं एके देशं हरन्ति प्रच्छिद्य त्रच्छिद्यन्ति॥ मन्दतीति तीव्रा प्रयुज्यन्ते। म
दनं गुणान्मदुपादाने नवाप्रेक्ष्यन्ते। यथा देवत्रमनुयेव शापन्ति विडम्बो पये
शायेति व्यवहियन्ते देवत्वं विडम्बमेति समुच्छिन्नमपि पुंजा नाडूयन्ते। न
दूरस्थापि प्राप्तगुणा रामयमन्दन्ति॥ प्राप्तणी मन्दन्ति विकल्पेनापत्रूपा
ध्यमये। प्रेक्षस्य पुनर्ववनाये मन्दीनाधमरसो नयदी छियेछि कांदाना
भावन्त्वत्का केवलमन्दतीन्नाच्छत्र योगावधारणानुक्तं। तदप्युक्तं वान्नाच्छ
स्यावा यचि प्रमाणाभावात्। वाच्यावधाववहिं। इधावहि विवचना कार्य
मात्रा पुक्तमुच्यते कार्याणां प्रवृत्तयाणां मात्रा मानेन संख्यानयासंख्ये
पायापुक्तदधः स्यात् बहिः स्थेकस्तरणासमर्थ्य मात्र पायुक्ते भवेत्। प्र
त्तेपास्वपूर्णावयोगोचान्तव प्राणावेषुनवभावं ति स्पन्दयानुस्पन्दय
योगादेकादशेनिवन्मात्रावानिषेधः॥ स्वव रणीयाः स्वकं संमार्ष्टि। सं
मार्गस्कवांस्कत रणीयानीकन्नेमः। नवान्यस्थालीधुवान्य इति। धुवा राम:
कार्ये श्वान्या स्थाली धुवीव नेयन्ति। तत स्कदम मेव प्राप्तिति निवे १२
दकेन स्कवकृनोपानामेव संमार्गइति किमिदमुक्तं। श्वान्या स्थाली

मिदमुक्तं। सत्यं॥ आज्यस्थाली संमार्गो व्याख्यायते॥ केचित्प्राशित्रनि
वेशः। पूर्वोक्ता स्रुवनकार्या विधानाद्दि निष्क्रमः। नवनविधानान्न ध्रुवा
कार्या प्रणीतं तत्वावनेनेति सर्वं पत्नाज्यवत्तु गृहीते धारणां आज्य
पानामिति वाज्यस्थाली नोपगृहीतस्य तस्य च॥ मैवं नवैनेद्रुकमव्याज्य
स्थात्मां कर्तुं शक्यत्वात्प्रयासं नसमाकार्याय यस्माभावात्कार्यं आज्यस्थालीन
संमार्गप्राप्तिः किंतर्हि स्याध्रुवाकार्ये विधानेन स्वस्तरेणनमित्यहम्। अत्र च
मतेः आहवनीय जननमो ध्रुवा याद्दितिध्रुवाकार्ये तत्स्थाल्यामुपदिश्यमान
स्थानायत्रिप्रापयाजि सव्यायैव स्याज्यस्य न कार्यं तु ध्रुवायाः नन्वाहवा
हनीय जनने याध्रुवी न्वान्यप्रकरणतायाक्षिप्तं यो नेन बाधेति आज्यस्था
ली ध्रुवार्थेदमिति तेनास्मिका र्याय नित्रि मिमवेदेवं पदि गृहीतव्यमाज्यस्या
पेत। अत्र तु आज्यस्थाल्यां ज्येन आहवनीयप जननीनां साध्यते स्वमाना
न्यस्थाल्याध्रुवाधमान्या पयति तस्मात्स्रुवप वान्तज्यस्थालीसंमार्गनिर्दे
र्थं सुवन्नीयाः स्रुव इति यहयी किं मर्थं नहि स्मृतिविप्रान्यं णीक्षेव स्यू
वद्वैवप्रप्राक्तव्यात्तवस्यधवा स्थालीननिधाना स्रुवद्दिनिवर्तिर्दे आगते
नय --- उपाधानवैः स्रुव नीयार्थं गृहीतामाज्यस्थालीसंमार्ग प्र

अ.६
१२ त्स्यर्थमाज्यस्थालीध्रुवार्थइत्यतः प्राप्तेर्नैवस्थाल्यन्तोनियमेनभवितव्यमित
भावादयोग्याध्वरणस्य स्तरणं जनार्थत्वेन ध्रुवाव्यपदेशात्त्वेन हवींषि सम
13 स्थीनि प्रिवइथेवमादि सर्वं निराकृतं वेदितव्यं॥ ॥अग्रथगृहीतं तु प्रावतूर
पभृति आज्यग्रहणवित्रख्यापोगेन विध्यानादपूर्वं प्रभयात्वचोदके
नमेत्रः संबध्यते तेन तूष्णीमेवग्रहणं। अपि वा न प्रापणात्तु याज्यानि
त्यादिनानाभावात्प्रधानार्थत्वेनधर्मतायोगात्पाद्ध्रुवाभावादभिधारणा
भवमेत्रं प्रयोगादयं प्रयाजार्थग्रहणावसर आरभ्यप्रधानयागान्त्या
गेवग्रहीतव्यं ततो निक्रमत्रयमयादि॥ ॥पश्चात्प्रवृत्तं निवापप्रवृत्तं निग्रह
णात्सेवसंख्यामंत्रक्वभवतीति तदनंतिक्रमेणाग्रहीतव्यं। वावनिकप्रधा
नयागः। अग्रथगृहीतं तु हृयत्सेविशेषोपदेशाभावात्त्वात्तनकाल
तनकाएव ग्रहणामुपाध्वयसंमतेतदुक्तप्युत्क्यानिरस्तं॥ एकहस्ता
रणां।स्रजायाएववचनात्पुनरेकहस्त॥ आज्यस्थालीध्रुवार्थे ध्रुवाव्यी
प्रहरणं तत प्रधाननानिर्दिष्टो।आज्यप्रदाने॥ कस्कवा यार्थसमस्त आ राम
आवसीदहोनरिग्येवबु यात।। स्कवा घा त्वबवनंमयाघनिह स्याक १२

यदुक्तं च पूर्वपर्यन्तेनोत्तरयाधारादिनिवर्त्तते संमर्थ्योऽत्राप्रवासीदहोमग्निर्घो
रकाव्यं नाग्निहोत्रेति ॥ प्रसृते ॥ तिलका मन्त्रग्मयेच्छु वावयन्ति ॥ अग्निहोत्रनि
प्रसृतो ववनात्र या जाभावेषि आहवनीयं प्रजिगच्छन्त संयेनुवृ हीत्यकआ
रयेत ॥ अर्द्धं हुत्वा सोमाय । जौहवमर्द्धमग्नये हुत्वा सोमाय हिषमेवं जौ
हवं जुहुयात । चतुर्जेकांय त्ते सर्वमग्नये हुत्वा सर्वमौपभृतं समानीय सो
मायार्द्धं हुत्वायद्मर्द्धं विष्णवे हेतव्यं ॥ विष्णवे समानीय ॥ जुहास्थम
हीत्यपरे ॥ अग्नेः सोमस्य चार्द्धं हुत्वायमभृते समानीय विष्णवे जुहुयात । त्रायप
यि समानीये निस्तत्रेतेन त्पायि समानमाहनि ववनात्समानयमाने ना
नुवचनेकर्त्तव्यं । अत्रैव वचना सोमविष्णवर्थं साधारणौ समानयेन स
मानयेनोत्तर कालमनुवचनेनुपहुयमत्सा ज्यमवतीत्यौपभृतं स
मानयनं सह भावविनाभूयतेनुवावनस्या । तदिहौपभृतमिति ॥
सहानुवाचनमेव पुनः । सर्वा अस्यहुपभृतानि सोमयागान्तं नैर मौ
पभृतं सामानयेनेन सह अपनेत । नेनन सोमयागाभागेनतर । नचायं
समायनधर्मः किंतु विस्तनुवादनधर्मोयं मानयेनोपलक्षितः काल

अ॰ ८ सस्मा यत्रैवैतत्त्व मेव समानयन्नेतत्रैवं धर्म्मता नव सोम वैतत्त्व समस्मानं यवैतत्वं
७२ स्या घेनवैन स ह विरुस्य नुवाच नंस्यात। अथ यैतन्न त्रमुपनय म हानेन ई सोमा
पमानीयकुन्वायरमं ईवस्यैव समानीय जुहोति। अहं त्र एव पेयत्र। येन समान
१४ यमनेना नुवावं नेक रंशुरा क्यनेति नू भतिमंमत व्वार्क्व। कर्कम्य।। सादर्यौ चा स्त्र
चौ सोमाप्यायनाद्या सुब्रह्मण्युपैष्यात्।। आतिथ्या का र्म्मातिरेकोपे। न
न्नविन्नोम्।। अन्काप्रस्तत्र समुपरंजहोति स्रवेण यानदयः। शयान
डारान्व उपसदिति नाम धेयमन्मयस्रं जुहोमी यादो मवहा एय। नुका
माभूदिति स्रवे ---- इति। अयामाणा मयः शयाञ्जुहोति अन्वारब्धे
यजमाने। पूर्व्वस्मिंञ्जुहोति कारचेनशा एव रंमो यत्रयरितानन्दरयमन्त्र।। ।।
द्वि रेक मारचि। एकया पयुहासयः शयादि ना द्विरभि।। सुसायवसु
पूर्वाह्णेवा नानियमेनाह्नि॥ किंत्र सुसायमेके। पूर्वाह्णे वै। कप्रयोग॥।
सायं शब्दोपरा ह्णपरोल त्ररो पितस्या निनवप्रय माव्य। सुपूर्वा
पितव्येवा ननु विरोधे मुख्यार्थबाधस्त्वलतृणाप्ययरांमुक्तं। सायम रा॰
त्राप्यास्मि ल्लि विरोधः अयावा आयराह्णे याज्याइति। पौर्वाह्णिकापराह्णि १९

वंतेनैव यत्नेनेति श्रूयते हि भवेत्स्पर्श्यपरपाशुद्धा विरोधात्॥ एवमितरेष्व
न्वह धर्म्मेशापाठं हारीतापीव। एवमितरेतु सकर्म्मणी कुसुलाये सुप
वीहि प्रणीतादिनेकस्मिन्नपि किंच न्वहं श्वोभूते श्वोभूतेनैव विशेषा नुधा
पदेशादविज्ञतेनाप्राप्तुउतेनत्वः शायामुपसंहृतिनीयेद्धि हारीतायीश्च तीयेकृपि
कुर्यात्। शेषमविज्ञतं प्रथमोपसंहृत॥ ॥एकाहव्याप्यमसकोदाशा
वा। प्रक्रान्तएकोहपुनरेकाहं ग्रहणं तस्यैव उपसन्न्यपयत्तसंबंधः र्थे। न
नैकाहव्याप्यसत्कएवस्यात्॥ नत्वेकाहप्रकरणाद्भय भ्रवणाद्भयेवि
कल्प्येन न्यायस्यमेवं सत्र स्या व्याजस्य स्यात्। सत्यं भवेत्प्रकरणाद्भयं या
प्तिकेयदितावद्विशेषाधारं न स्यात्॥ नित्य एवासाध्यस्योपसंदोषा दशा
हीन स्यादिति। तेनमूह्नः पेषणावत्सलत्वेनो कालत्वेन प्रकरणावाधि वा
मत्वंनु एवं नेपाथाग्राह्यः पञ्चत्व्यान्नुत्रो। एकाहप्रकरणा वादशायीति
पत्रवानेनोपधर्षः। अथवा एकाहग्रहणं निपातमार्थ्यमेकाहएति लो
कदृशावोपसदोनवादशाहे। नत्रहि ज्योतिष्टोमप्रथ्यचेनोभयं प्राप्नोति नचा
प्तिनत्रापिप्रमो दाशोपसदइति तः प्राप्तसंप्रदायपर्यनुनाहीने। किंतु दादश

स्म॰ ५ हीने नहि त्रिवमनो व्याहृतं त्कावस्त्वा स्पतो सा ह्र स्वधर्मो यथा क्षिक दृतिन
१५ स्मादेका हे विकल्पः एवमाजन्मनस्त व्रवो भवति॥ ॥त्रिमह्ने प्रथमा वादोह
त्रिवमाया मुषसदित्रिस्तनेपत्नाम नित्यादि ह यनिकारि नवात्रे च एं
15 त्रिानं व्रतड् घेय होति॥ एकायववयोनोत्तर योश्यसदो रेकायवयेन एके
कंस्तनं पूर्वदिना ग्रासयात्ताहयनिहिल त्त नंहिजीयस्या एकस्तानेन
नीयस्यामिति॥ विपर्यस्य वानन्ति विद्यो॥ अत्र नमो विघा क्रमौ त्रिस्ता
नाद्विपर्या लोवाक वाकत्रे पः ए कस्तानमारम्यांति त्रिस्तनं। अत्र गनि वि
घेतु त्रिस्तानाद्येव॥ ॥एवं प्रवृत्तो समं विभजेत॥ उप सत्रं षड्गो वदूदा
दशावनूर्ध्वं फानिषु उत्तसमं विभजेत। त्रिप्रने हिस्तने मेकं मेन विभ
ज्योयस सफि पौजनीयं सुमं तुल्ये यथ्यो यसम्भवेत॥ यावती मुत्रिस्त
स्तनं हिस्तनमपि तावनीषु कस्तनमपि तावती षु॥ स्वच्छानविहृद्धिः
समविभागउभयथा संभवाति। दृड्कलितयापेन एकस्यां त्रिस्तनं दि
स्तनमपि त्वानावती ध्वहे कस्तनमपि तावती षु॥ स्वच्छान वि राम॰
हृद्धिः ।समविभाग उभय थां संभवति। दृड्कलितयापेन एक स्यां १५
त्रिस्तनं द्वितीयस्यां द्विस्तनं एकस्तनं तृतीयस्यां चतुर्थ्यां पुनः त्रिस्तनं पंच

वच्यं । द्वित्वेनैकस्त्रेनं संख्यामित्याउ तत्प्रथमस्याद्वित्वेन द्वेहतेन स्यस्थानेनप्र
थमेकोयसमा विवर्द्धतेवगुणिः — — मानेकिंपने द्वितीयमध्येवं स्थान द
ध्यारतीयमध्येवामि तिनत्र रनीयः यत्तानुपपन्नत्वाद्वनांगीकार्यः । — स्व
स्थानविहृद्धिः कायासमत्वापदं ऽकलिता अपरोनाथः आयादीनांपुनरा हृ
त्याव्यवायः स्यात्तत्त्वाव मंत्रुपावक्रामोवाच्येत ॥ स्वस्थानविहृध्धावत्तु
र हमपः आद्यान्यासेनप्राथम्यनयात् ॥ ननतत्रप्रयोगापेक्षयाप्राथम्यमे
त्वविष्यति । संपर्कापेक्षयान्त्या आद्याहारे आद्योन्त्यः एवं भवेदत स्वास्वस्था
नविहृध्येवसते । स्वस्थानेप्रथमास्थानेनत्रैकोयसवमितत्तो द्वित्रिचतुरादी
नां प्रथमस्या अपरोनप्रथमस्थानविहृध्या स्थानिनत्वेत्वेनस्यविहृ
द्विरापपरीया । ननुवत्र्ये समममादिस्थानीनरदानेनितित्रिर्दं ऽः क
लितं संख्यानेऽकलितंतत्रपुनरूपा अपिदृऽपरिमिकिना ॥ अत्रवच्छिं
ति । भ्रमिं स्वद्वित्वे मेप्रथमएव द्वितीयस्तोपावपि तत्र द्वितीयेपपी
यांपप्रथमस्य रुरीयवी द्वितीयस्यपंचमं चंत्वतीयस्यपष्ठ्यं च एवमा
णानेदऽग्रातेपरमत्वनिधानेमुज्जेमतत्तदेऽकलितं ॥ अथ पदसंख्यातु

श्रा॰न॰ हनियोर्वाहि क्वाप्रचर्यं वर्हिः मिमीतेयवस्थ्यादङ्गुःपर्वेहनिप्रातः कालीना
१६ मुयस्य दंतन्त्वा वेदिमानं कुर्यात् वेदिश्शब्दश्च संस्कार वचनं चात्रान्त्रयोजयं
स्तद्र्यानि पात्राणि प्रयोजनपानि तेन वक्तुः पवित्रच्छेदनानि पवित्रद्वयादी
16 नि अथासाधं तेषां स्वं तेवापन्तु कर्केण प्रणीतानाम च स्य त्रिरंते प्रनिपत्त्रि
श्वास्तत्रा प्राह्न एषा ते पातन न्द्विवाएसंहे। प्रणीताहिसंपवनार्थम्न्यन्ताः
प्रसंगात्तत्र्य त्रवि निपुज्यते मानमपि तद्दीपं प्राप्नोति तद्र्थमाह॥ पूर्वोच्चा
मीमात्पुरस्तात् त्रिषु प्रक्रमेषु वां कुनिहंति। स्तेनः पायः पूर्वाधीदियविशे
षेणोक्तमपि दृशालानः पूर्वौ स्थावधम पंते॥ तत्रापि सं मोमध्योपलक्ष
णार्थावचनमध्ये उयच्छंन्शालाप्रान्ते वाना वृतोव काशः श्रुतोपपद्यते तस्मा
दयं पुरुष आस्तह स्त्रणाइति। अन्तः पायाच्छसंमुखो उत्तरवेदिर्मध्यएवां
तः पायेनभवितव्यं। तद्व शालामध्यात्प्रक्रमाणा स्यादि ति मध्यमा सुरस्ता
त्पाएस्तोक्तमतत्र्यंगाचानत्रयानुर्निहंतव्यस्तस्मीतः पायइति संज्ञा एस॰
अन्तः पात्व परिघ सर्वं निधय त्वादौ संव्यवहारार्थः॥ तस्मात्सुत्रात्स १६
ङ्गि: ज्ञाति। प्रक्रमान्प्रक्रामति॥ ॥इतिराजौ वेदवद्याख्यापंचद

रास्तु यंवदन्नास्तु वप्रक्रमे भुक्तोपिसं हृ भवतः ॥ ॥ अर्द्धसमुद्रक्षेभुवां कृभवं
तः । अर्द्धसमुद्रक्षेयकं ॥ ॥ पूर्वोक्ताबद्धाद्धास्वादन्नासु । इत्तिलोत्रतठ. स
र्वं कृभवतः प्रक्रामतीति क्रियोपदेशेन समाख्यया ध्वर्योः प्राप्नोति । तत्र प्रक्र
मो याजमानिकः प्रमाणं चान्यपरिभाषया प्राप्नोति । प्रमाणं स्वप्रक्रमत्वेनैव वे
न दुर्बलत्वात् तच्छेषभूतो यजमानः कर्त्ता बाध्यते । यस्तु प्रक्रम क्रियाकारकम
ध्वर्युः स प्रबलत्वादनुवर्त्तत एव । न चोभयमप्यनुग्रहीतुं शक्यते यजमान प्रक्र
मोपादानेनाध्वर्युणा मानेन प्रक्रमतो नियमात् प्रक्रमणं कुर्वन्नेवान्ते
वर्त्तमानो निर्वर्त्तयति प्रक्रमेण मन्यादप्यङ्करमतामन्यांतरासित्तलि उवि
त्रियंत्रिंश ह्रि शिक्षां क्रियां करोति । कारणानं तत्संख्यायोगेन तादितदनु
यपन्वं । प्रमाणाधस्य याजमानिकत्वेनापरिभाषणात् ॥ न हि याजमानो
के परिमाणमाभाष्य सूत्रकोरेषवादमो नेतुर्यान्तरेतेनापवादाभावात् स्वस
त्रमाध्य - - - सूत्रणात् । दुर्बलया परिभाषयानुमानतो ध्वर्युसंब प्रा
प्ते बंधे प्राप्तं बाध्यते । यचंगगुणन्यायेन प्रधानभूतक्रिया प्रमाणो
यजमानो बाध्यते । प्रधानत्र ह्ये यो यो ध्वर्युपरिदृष्टः यतः इति तद्धि परितन्त्रिका

श्रं॰ नं॰ १७ प्रधानगुणभावाद्धि प्रधानताप्रधानसंबंधेनभवतीतितत्रयंयत्पाविदेः प्रधानसंबंधप्र
नदाश्रितेनदर्भिविंजुकंमानेप्रधानेप्रमाणमेवंहिरूपंविदेः। तत्रयप्रक्रमणेन
साध्यतेमस्यचहेतुःहनवादरमिञ्जुकं। तेनप्रक्रमणात्क्रियाप्रमाणंप्रक्र
17 मरूपंप्रधानपदवेदिसाधनंउत्पादयतीतिप्रधानसंबंधात्क्रियायामाः
साध्यचावप्रधानेप्रमाणंननत्वप्रधानविशेषणगुणाविषणोपोविरोधेग
गुणाविरोधेवताइश्यादितियायेनगुणधर्मवाधनंपुक्रान्तेननप्रक्रामनो
चस्वविशेषणश्रोत्रप्रमानितिकिंनुकीलाघ्नेनोरयंतसंयोगेद्वितीयेयं
त्तेनायमर्थः श्रोत्रपानुमानिकात्प्रक्रमात्प्रक्रामयडीः षडुिंशात्प्र
माप्राज्ञमानिकाशाबादिनापरिमायमावृत्तंभभागंप्रक्रामतीमर्थः।
एवंवोभयानुग्रहोभवति। नस्माघातमानिकस्यवप्रक्रमः मानवाधदु
करेकेनक्रमीतरोपकतायाधयोः प्राप्तमेवक्रमणमनूद्यते॥ यथा
मायस्मस्याद्विकत्तिखादिरणाच्छादनात्तविदिप्यापंमध्येमद्विंप राम॰ १७
घ्यात्तामावम्पपूर्वापरापत्तौतन्वाभ्यम्नादिकरोत्तिलेवयजुर्हेगादिसर्वं
कर्मकास[illegible]पावङ्गरवेदिध्वन्त्रा। नचखादिरेणास्पोनकर्त्ते

क्यं। ननु खादिरेणेति परिभाषयैव खादिरस्य सिद्धत्वात्। न वज्रत्वाद्ये
नास्य प्राप्तेर्थं न तस्य खादिरत्वाय पदं स्रुह ।।८।। लो स्या स्रुवगादिकरणेनोद्यत
ऐनीयात्त एव स्फ्य न प्राप्तः। तस्मात् खादिरः स्फ्यग्रहणस्य प्रयोजनेनोक्तो
क्या। उच्यते। माभूद्व नु कल्पप्राप्तस्ख्यां तरं प्रजानातिवयस्फ्य स्यापि नड्
क्यप्रत्ततीतायेतत्स्रुवेन तस्मात् खादिरः पूर्यो भवति खादिरः स्फ्यउति।
कद्रुमविधीमानं तेषु यो यद्यप्रवृत्तिके वज्रस्यापि नवेवमेव स्यात्
तद्धर्म्यमवश्यं स्यादिस्फ्यग्रहणाक्वतैन्यो अग्न्यपवानेद दृश्यवयजुहं रणा यो
पादीयते। किंतु परिग्रहादि पञ्चविधे यज्ञपुरीषोद्धरणसाधनं तद्ध
नेनतद्धर्म्यं नत्र परिग्रहाद्ययेनेन साध्येन तद्धर्म्यमुपात्तवज्रकल्पं साध्य
पत्र विनियुज्यते तन्त्र अग्नीषोमीयस्य निर्वापंते हन्तर परिग्रहस्तनः
प्राग्गुपस्पर्शिकमनं स्फ्यसाधनं नेव द्विविधनेतन्नत्र यज्ञविनियुक्तो
स्फ्यो नाद्यन्त्र विद्यातुं शाक्यस्तत्स्फ्य व्याजेनेवारवनित्रमात्रेणावेदिकरणा
किंतु खादिरेण स्फ्येनेति रणेनेति अग्न्यवासाधनोत्तरणकार्यं किंतु

श्र॰न॰ खादिरेणानैनैव स्रुवेण तन्नस्यान्तरेणेति॥ उपरवादेशान्स्रुवयज्ञे हरति। हवि
१८ रासादनप्रदेशात्साधयेन संस्कार वात्पात्तेसोमस्यात्रप्राधान्यादुपरवदे
18 शादिग्रहणते॥ ॥उत्तराठं सान्यश्वादर्ध्यपदेवा चालं॥उत्तराठं सान्य
श्वादर्ध्वं धिकेयपदेत्रक्र मेत्रिघुपदेघुवा चालः कर्तव्यः॥ यथोक्तंवा।यू
पोक्तंवा।पर्वरोगाकरठ संवरंपरिहाप्तिपये वत्स्यं यं मनसाम घे त्तारेणो
करंतत्राचालेपरिलिखेदिति भुनवान॥अथवा अथ ध्यादेपदे अतिक
म्यपवंवस्तुपदेघुपदेघुवा यञ्चोत्रप्रक्रमवचनं॥ प्रातरुपसदोसम
स्यवेोवाहिकप्रवर्याद्वृतंप्रपद्यति। समवेत्यहोनं त्रेकेन प्राप्नौ
मेवाहिन्वराप्रवर्यत्यनुद्धवणात्यो र्थयप्रैरान त्रयो वाहिकोत्तवा
र्थेदव्रतयजमानायप्रयान॥ सूर्वाग्नेसाग्निविय क्रतोवा
सर्वव्रतं द घाद्यार्थ्यद।तत्र हि पुनर्व्रस्यपरिचेकावशिष्टस्यनव॥
अथ।स्रुवव्रनवा ईवुनं वध्रुपद्वतीति भुनवान्॥ उभाभ्यागरि
त्ते प्रवर्ग्यासादन मित्यत्र यदितः स्यात्प्रवर्ग्यः।न प्रथमसप्तरा एम॰ १८

प्रसिद्धस्यैवाकरणं न चासति प्रवर्ग्ये प्रतिप्रस्थात्रे ऽस्यासादनस्य संभवा अप्रवर्ग्ये
करणाभावादेवोत्सादनस्याभावस्तत्र कर्तव्यं कुर्याद्वा इति॥ एवं सोमे पत्नीनि
यतमस्करणं तत्र ये मिश्रं भवि विध्यन्ति ते न प्रवृत्तं मां त्र प्रथमयज्ञे ऽनुकुर्यात्त्विति
प्रव्यते। ननु तत्रापि कथमेत्विकं प्रायेते। क्विकानुवारः उच्यते। अग्निष्टो
मीतत्वं वचनं पदार्थे योनकामि दानवा हि प्रथमयज्ञे ऽनाश्रियस्यति। तत्राय
दाश्रितस्य प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यं कुर्यात् कुर्यात्तदो पसदंते प्रवर्ग्योत्सादन
मपि। प्रवर्ग्यस्य वैकल्पिकविधानादुत्सादनस्यापि विकल्पतः। प्राप्तं
यं दत्तानुकूलवर्णानं तत्र छिन्नो बागासण एवधारणार्थो न मृतद यपसंदंत
ग्राहणास्यति। सर्पोऽपसर्पोहर्विषमो व्याप्ति नेननेमाभरदिति॥
आग्निप्रणयणपत्नीवपनानृचाह विधानेनच्छापपत्ति। पच्चामुभय
तोद्वारं अनरेप्रशालिते प्रीचीदमपतः शालामावत्संवर्षीयादग्नि
णं॥ अग्निप्रणयपत्निमाभरदधर्मकमिचोपनिवपनान्क्रचउपयम
नीरुपनिवपतीचेन दंतं तद्वासदसः पुरस्तात्पच्चामुभयतोह वि
र्हानेच्छायपथधर्गुदं शेणावर्षीयः स्यान्तेवप्रशालिनेस्यानां प्राक्धु

धुवेच्छाच्चे। यरं पूर्वमनुभयनः श्लाल्लामावर्त्यं दृत्ति सांवर्पीयः स्यात्त्रेव
प्रग्रग्न्हारंयावद्दावर्त्ते नंदत्तिणस्याध्वर्युरत्न रस्यप्रच्छन्नासहैवकुरुनः
च्छावनवारघिद्वपांतरालं। अग्निं प्रागायन निरूढउपदिश मिनियन्त्रदव
नमात्रेणानहितत्रधर्मोयदृद्योत्क्षितत्राप्यनिदशारूचान्निन नदीयाधर्म्मा
तिरस्रोवेनिपदश्यते। कर्केणातरवमनीषामात्रं॥ नयोस्वादिरध्य स्या
नि। नयोरूमरिएकच्छुदिर्निरध्मनावन्तुरघ्नदक्षहस्तकः भिन्निंवा
वे। छदिषो भावेभि नि रपितावानेव। हविर्धाने हि दक्ष्यंनिकमामाया
मविसस म्यांच्छिदिर्भि न्निवातदाच्छा दनाये निसाम व्यादिशाहस्समुच्यते।
कलेनोवेत्राजेनोभिन्नि च्छादिच्छानिः प्रसिद्धिः। उपपोच्छादनायेन
दुच्छायीयरिवारता। उच्यतपर्ययोगवातोनतदर्थं छदिस्तत्प्या। भित्ति र्वा
पंवकोणा३३ छुयावरणायपर। आवासेनोक्ततः सिद्धं स्यात्तं कर्क
णातकतत्त्रनः॥ ॥अयत्रापि। यत्रछदिरपदिरपने नवप्राप्यत्तेनत्र
सर्वत्रमभिन्निरूपादेय॥ ॥रणाख्यां पुरस्तादासनघेषो कीं त्रारकी
तियालोके प्रसिद्धासपरा घ॥ तां पुर स्तादासजनिविलगायनि। द

यमयोरेवैवासंजनीयं॥ ॥उच्छ्रायीभ्यांपरिताचीपरिवारसां कृत्तिकरणं
एकाउच्छ्रायीदक्षिणेऽप्रपणउत्तरे स्वंदेऽपि॥ छदिः पक्ष्मायएकं वछ
दिः पक्ष्मावनिधेयं।वंशाच्छात्पुरस्ताच्च॥ एवंत्रीणिछदींषियमयो निर्यग्दशाह
हस्तानि चिसंभयदशाहस्तानि एवेहस्तनतीपीशाधिकहस्तत्रयमानेनि
र्यक्षुनिछदिः छदिहसं यमयोः निर्यग्दशाहस्तानि प्रांचि संभयदशा हस्ता
नि एवंहस्तनतीपीशोधिकहस्तत्रयमानेनिर्यक्षुनि छदिः छिदिरयं उ
सिद्धेनः श्रुतोहयोपदेशातः तयाश्चछदिर्धाधोकं छदिः पक्ष्माहितीयकं
वंशावनत्नुयत्स्वं ककेंगोन्तेसमुवयात्तानस्त्रच्छेदने मांयाछदिरंतेत्त
न नु श्रुतिमूलेनुनत्रियं व्याख्यातं विधमनिना।उच्छ्रायीभ्यांपरिवा
र्यं छदिः स्वतनः यरं।पक्ष्मा।पनिवशाहा न छदिर्विधीयते।मध्य
म वंशपदार्थस्यर एघायेतथाश्रुतिः जागतंनत्वोपंयत इस्व छा
कवंवना।यंवारन्निमत्तनोमानं छदिषा।निर्यगायतं।प्राभिकश्चा
येणानेनेतः सत्त्वव्याप्रयुज्यते॥ उच्छ्रायीभ्यांपरिवार्यं छदिः
छादिर्यस्वप्रयमंनिधीयतेतउच्छ्रायीभ्यां हविर्धानायोः पर्वनरं

ग्र॰ ६ पतीवाणां तद्वावाद्धारिर्वारिरथयरिवार लोवद्रेय॥ ॥यद्याद्यावद्राद्धाद्धरिरनुत्त
२० च्यते। यद्याद पिद्धरि निषेधं पूर्वेद्धु पूर्वेद्धुरिया:। एवं वद्धुरिर्द्विच मेवसिद्धं। अनए
20 वप्रत्राधाय मेवाभिहितं। तयो: समवहृत्न्रयोर्द्धुरिरधिनिदधति द्धुरि:। य
श्वादधिनिदधतीति। नव पूर्वेश्वतमभ्यूतेकवककयंत्र अतेयेनवद्यादेनर्स येन त
येनसंवंतरनपास्य प्रत्ययः प्याद्यस्मायद्वय मेव॥ ॥वनुर्गृहीमत ८॰ शा ला
द्वार्ये जुहोतिपुंनद्रति। गार्हपत्यावास्यंगाभ्न्नेयमाहुति:। अनतउच्यते॥ ॥सा
गार्हपत्योत:। अग्निहोमानंतरं गार्हपत्यकार्यं मास्तिकर्त्वं। गार्हपत्याएवा
यंप्रयेव्य:। नयोनिहोमकार्यं प्रति। अस्संपुत्रविधानं हि रणोमसंबध्वमा
नेप्रकरणेनानारद्यते॥ तेनत्वोनिहोमेनगृहीतंतदर्थेसत्त्वसंगात्तदं
गे एकांत्वितं तेषाम [illegible] यकारोति सामर्थ्यात्। नवतेषां तद्धवनि अनए
वाभिषेमी यविकारानिहृद॰ श्रातत्ताशाधर्मानगृहं मृदपरिगृहीत
माहवनीयस्य गार्हपत्यं चं नगृह्णाति एवं वेदंगेनापियदासीय तपाने परि एक॰
गृह्य नेतदत्तदाता भतेनत्त्वाति होमानगेन कुंडपायिनामयनेग्निहोत्रा २०
दिनाकथंगृह्येत। तस्मात्स्त्राज्जुहिं तएव गार्हपत्य स्वत्रनन्तुवामि हो

चरि: सुत्यास्थानेविधीना ज्योतिष्टोमत्वं नवुहोतिशब्दादितिनिराकरणात्।
ननु तत्र एकाहो: सोमस्यानेविधानेनन्तु सुत्यास्थानेधर्मनात्रदूयाणामेव
सोमद्वोमवत्नामातुवंधर्मस्थानेपयस्यानन्तुस्त्रकाद्दशाप्रयाजादिवोगीनी।
ननु सापिमहावेकृत्वरवेदिधर्म्मिणि स्थानापत्ये वक्ष्यते।। तत्र प्रासं
गिकं हितद्दस्या: पनूदपानीयायं तत्प्रायणीयवद्दीयानि देशादिति
वक्ष्यते।। तस्मात्सुत्यास्थानवादेवात्रापिसुत्यायोगौर्ण्मो भविष्यतीति
नवक्तव्यमितितेनप्राजहितएवगार्हपत्यमत्रेति। च एवं वपयद्दसंयुक्तेवि
मानेनत्राव्यक्तकरणीनामदृष्टे। महावचादिकमपि नाइद्दामेवेति।
श्रानस्तीयो मीयधर्म्मवान्निस्तदावगछेदितिदेशाद्वारणप्रयासि
कंप्राप्यते वरणप्रघामवदितितत्र तएवायद्दष्येवं जानीयकेवित्त
ति नेमहानितिन चुप्रासंगिकानीयगिगागानादद्दषेषा सगीषोमीयधर्म्म
वेनविज्ञातो निवेशो भविष्यति।। न यथाग्निप्रणीयसहोविज्ञोना
गीप्रहोत्रपिस्थाचयोक्तेगृहीचेचादिप्रसंगाद्दर्शनामिष्यंतेनतेन
तरेषां गवादिगार्हपत्याचाहिनांनप्रसंगाद्दर्शनंकिंनुनर्द्धमूचेनैवतस्मा

अपू० ९
२१

द्धिन तावद्व्यैते भवितव्यमिति । आहिताग्नि हरणास्तिद्देविप्रयंवाद्यमिदमुक्तं
। अयवाग्निप्रणीयेति पश्चादुक्तमनूद्यायनार्थं सदस्याद्धे कालस्यते
न सिद्ध्यति । प्राक्प्रणयनाद्वा विपदार्थस्याग्नि जायासौ ॥ विवर्गोहै
पयादसत्राणिवेदिवाधनं । अतिदेशादिहोक्तं नत्वर्थस्य सविहारतः ॥
इतः प्राङ्‌विहारान्न छिहारोग्नित्रयं मंत्रे । अग्नित्रयाव्यहि गंज्ञानर्थं
चं बाधितुं नु कृतः ॥ इत्यादि सर्वं वक्तव्यं सत्रेस्मिन भाष्यकारेण । असंबद्ध
मिहोक्तं तु नरक्तंव सत्रेन तः इति ॥ ॥ अपरं दक्षिणो वर्त्मनि दक्षिणा
स्यान सोऽहिरण्यपाणि धायामिनु होतीदविष्णुरिति ॥ गार्हपत्याववधि च
प अनड्वानयनेन ततः । आहुत्यपेक्ष्य संस्कारो मध्यमे क्रियते परः चतु
र्थे होत स्यादपरस्य हरणो नतु दक्षिणास्यान सव्य कामागेष्ठिरण्य संयुते
गृही चेन्निश्चते म्राणसंस्थाला या मेवनाग्रतः । वर्त्मनोधिकरणा चा
द्धिरण्यस्य चलत्तेन बाह्यहिरण्य निधानं न विस्मृतो वर्त्मनिहेतेदुन्तव्य
मवनमुनरावृत्तिः ॥ इति णा याद्वात नीतायन्नीयापाणिभ्यां व्रीहिषं राम-
प्रतिगृह्य तथु एव । नक्तिपराग्द्वव द्वनुना विति युगपन्न इद्वचनवात ॥ २१
श्री

शालायाद् इत्निराद्धवेणा धूपुरोवनीताबाहुल्यहित्तामनी अध्येयणावाप त्रि
निष्क्रम येति ॥ हुतशेषमप्यापारीभ्यां परिमृहन अग्नुरौम्ल त्स्यानियरा कू
वाहिरपवर्गादिव श्रुतादिविनिमंत्रेणा अंजनं वहेवकर्त्तव्यं उभाभ्यां हस्ताभ्यां
नुतस्य हवचात । समस्तम्पूर्वकं उभावप्येसोवत्ति । इव श्रुतौ अग्नेघृतात्तामि
ति मंत्रो अभिधानाय प्रवृत्त उभे आभिदधानो ज्ञापयत्युभयोः क्रियायो
यौगपद्यं ॥ भेदे मंत्रावृत्तिः सांनिपातित्वात । अथ सन्निविराधत्त इ
ह आश्रीयते । इत्थिएानयाशीनाकर्त्तव्यमिति स्मर्यते । न चोभयपुगप
द्देकेनयाशीनाकर्त्तुं शक्यत इति वलादिह आश्रीयमाणो मंत्रो भाववहनी
यः क्रियामभिधानेऽदृष्टं वातक्रारकं । कृतः सांनिपातित्वात संनिपत्य वस्तु
पुज्यक्रियममभिधत्तुं शक्नोति विप्रुतस्यधारविडाघान्तरात्रं क्रोति । ननू
भाभ्यामपिकश्यस्पा कुचिदृश्यते क्रियायां । नच पासंस्त्रवहोमः । सोत्राम
एयंयायोमहमुराहस् होम इति । अथानयागति चेन तत्र होम वे
दिति । अत्रापि नगयस्यां मंत्रो हि ज्ञापकः मंत्रोपस्थानितो मे
छः प्रमाणं च भंजन्ति । श्रुतसामर्थ्यलिंगज्ञातत्प्रुतेमेलवन

श्र०नं०
२२

स्मृतिः प्रमाणाभावादाभियुज्येतातिबाधितानां प्रामाण्यं पुनरनेनानुप
दामूलायगच्छति॥ दर्शयेत्तदनुदाहृत्य श्रुतिलिङ्गादिभिर्हि तं। अप्रामा
ण्यायव्याप्नुयाद्विरोधनद्रिवृत्तस्मृतेः। तथा लिङ्गविरोधेपि प्रामाण्या
भावो येन तु सः। उभाभ्यामस्तु नेनेदमाम्नन्मंत्रस्यावाधनो। नवाहयोर्मध्ये
वर्तिसाधनेपदद्वयं सह। हविर्धानगतो तेन सह भावो भवपि। अपपथाव
पपन्नेनवा। ध्रुवपाप्मः स्मृतेरपि सख्यामा मायवाविद्वाञ्छिमाच्येत्या
भिधानतः। अन्यत्र फलवान्मंत्रस्तेनात्रस्याप्रयुज्यते॥ स्रुक्छ्रुस्त्रो
प्रगृह्य प्रतिप्रस्थानोत्तरस्रोपदाणवतीडतिपूर्ववत्॥ स्रुक स्त्राल्यो
तिगृह्य तिवदनाइज्यसंस्कारभावः इणवतीइति जुहोतियर्ववद्
णावत्तांघाभृत्तरस्यहविन्दुं न स्या। तत्रगृह्यते अत्रात्मायीगृहस्य हीव॥
यत्नीवायरेणाग्नीध्रीयो बोत्तरस्यानक्लिपूर्ववत्॥ पत्नीवाबद्ध
त्वान्तीतोऽग्रत्तरोऽउरस्यानक्लि स्याराकनाभ्या वृत्तदेवगृजायविति
रो भावनुगृह्णेतस्या। पारीस्थीप्रतिग्रहभेदेन मंत्रावृत्तस्याप्योणा राम०
यंतियत्नीमुआभोजघनेनाग्नीध्रत्गृहेणमात्यगृहे वै ति॥ हवि २२

नाभ्यांप्रवर्त्स्यमानाभ्यामनुवाचयति । होतारं प्रेषयेत् ॥ प्रवर्त्स्यमानाभ्यामनु
वचनार्थं ॥ क्रियमाणायामुद्धृत्यैव वर्त्मनेप्रमिते नत्त्रि रत्न्यायामत्तिवउद्धृ
ऊर्ध्वमपापरायवर्त्मनं प्रदेशेनरेनयनं हविर्धाने नयोः कर्तव्यं । समुह्यैव
प्रवर्त्येयेपुर्वयानो मर्जैता मिति वचनात्सकूपर्येणाग्राप उपसर्जनी
आवीयेता -- वाचयतिगच्छतम् ॥ स्वंगोष्ठमिति वचवर्जनि । वाचयतिध
र्मेणनाष्ठं कुर्वयानसि ॥ ॥पश्चाद्धनरविंदास्त्रिषु प्रक्रमेषुघावान
भ्यस्थअभिमंत्रयतेऽत्र रमेथामिति ॥ पश्चादुत्तरवेदेरवच्छिन्नेत्रि
षु प्रक्रमेषुद्दक्षापरिगृह्य होतेगार्हपत्यस्थानभ्यांनाभिसंवधिवक्रफलकेन
दाक्षरेच्छिन्नं द्वर्द्धहिपदान्तद्भवतिभवतिरथ्यस्वदानदाक्ष रत्रसिद्धं हि छि
फलकं वक्रंगिरिवासितां । चत्रमधमम्मेनम्य । अत्र रमेथामिति अ
भिमंत्रयते ॥ ॥उत्तरेणायरिक्रम्य दक्षिणामुपमन्य भाति विहितने
कमिति । उपमृंभनेधुरस्य भमोपतनास्त्म भ केच्छायनै उत्तरेण
वेश्रयपनसी यरिक्रम्य विह्नानुक मिति दक्षिणस्यापस्तंभनं ॥
दक्षिणानच्छणामुपनिहति वि हनवेचेति । साम पर्याद्दक्षि

स्रु॰ मं॰ ण। पूर्वस्यां वक्तुरस्त्वं हि कोणां त्वां कुम्भि निष्ठ घते उय निहन्मीति। मंत्रश्चो मत
२३ पोयव्यस्त मुपाध्याये: तन्निराज्ञ तत प्राय मध्या हारमिराकरणा त।
निहन्मी तिपद धूर्ये स्यात्त्रिया पतां क्रियये वरनिखननं निहेति: स्याद
23 ने काव पवात्मके। स्वनानानांक्य सेकीनमिद मध्यम हतं कुत: ।पयध्यम
हतिस्व घ्यान्मिनो मोक्षेव युज्यते विधिश्राध्यानु हृय वाउपपन्तो त्राविद
पं भूतापव्य भिमर्शा मिश्रावाभिमर्शन भवेत्॥ श्रुध्याभिमर्शानी चे
कं पत्न्योध्याभिमर्शने। यद्येयं श्रोत्रिः नेषां तव्या पराप्तियुज्यते॥ दि
वो वेमंत्रं प्रतिप्रस्थाता उच्चैः हविर्धानेप्राते प्रस्थातो पम प्राति
दिवबोवेति॥ इतरतः स्रुणापर्ववत॥ पूर्ववाहेति विहनवे वेति
उपाध्याय: पूर्वस्रुव परिग्रहोतकर्तृ चमध्यपोराह भवेत्रयुतं।
पदिकर्तेन्तु मध्वर्यो: प्रतिनिर्दिष्टं भखदेत तु समाख्य पात्रा मेमेवा
श्रीमतेत्तव्या पवयनोस्त्रुतिप्रस्थावुरस्त्वरमवंध उच्यते॥ स्रुणाये
वतस्य संवेधिनीतिना स्याद्यात्वं। त्रेनि प्रति प्रस्थाने वनिहन्ति। अत राम॰
एवद्वतिक्रियम। न्नभेदयेनेनिकरणे नावच्छेदः ततः समानकर्तृता २३

त्राधकः। उरू ग्णयो विक्ष्मवे। व्रतिसंख्या [illegible] त्थि ह्मवेवेने निति नोयह्मं भनोंतरं
त गच्छे एणमिन नंतेननते नकत्तव्यं। नाद्यमुखो व॥ उभेवाइत्ति एण नः॥ नि
हंतव्येताभ्यामेव कर्तव्यं॥ ॥इतरत स्तनः। नतोनेन रमि तस्त्नः पष्वान्। यदि
दक्षिणेन उभे निहिते तहोन उत्तरेणः एतद्याध्वर्युणा कार्यं इह वैर्युनु भिरूप
वरंतीति मंत्रवत्क्रियायां बहुवचनोपादानात्। यथाय वेत्र होम मात्रे प्रजिघ्र
स्थाने पदे होयि बहुवचन निर्देशाद्व विद्वान प्रवर्त्तनमु भाभ्यामयिगुग
पक्रियते। यथा भयतः ज्वालामावर्त्तनेनव समुह्हे वप्रवर्त्तये युः तेसमम
वर्त्तयंति। तद्वादशानिवचनन निर्देशः प्रति प्रति प्रस्थात्रर्थः। यथ
र्गर्गेतामि यत्रनिमित्त चनोदियमान वाहविवत्तायामेकस्याय स
र्जनेनवयेववावने। उपसर्जनेनवाप्यकेष्वक्र कर्ता घ्दः सवक्र धारे छाति
रप्यसंभवति। यथ सर्जनतामि यत्र परिसं भवाश्र्वेनोन्न हणाभुमि
लग्नस्यैवे प्यावाग्यते॥ पदुवमानये॥ पश्चमानुषे सिद्धमुपरि
कुहिब न्याधत्त रार्थव ज्यादितरपिकर्त्तव्यं। ननु याज्ञी स्थायोध्य लौ
किकाग्न्य परामपाप्यं। नैनैजन। कृतः॥ इतिष्ठुनेः कृपत ए

श्रम
२६ वैवेविध्मद्दत पशोपद्रव मानुषद्दति मेत्रवचनहृदुणा---खनन प्रदेशात्स्वदेशी
तरे यवे नु येव ध्रसि हे परिहृतोस्मादकं नकर्त्तव्य मितिसूत्रपर्थः॥ ॥ध्रुतहि
24 द्दतरितो वाचयति मध्यमे छदिरालभ्य। मध्यमे छदिर्यजमानमालभ्यातत।
कारेनायदेशाद्ध्येय गामध्यमंछदिरालभमहेतिनानहत्वा बः ध्रुतहिसु
रितिवाचयेत्॥ उक्तं च। उद्गारऋषियजुषीवाचयति॥ ॥विष्णोरद्द
राठमसि॥ ॥विष्णोः श्नापृष्ठदकदत्पछदीर्ष्यो। आलभ्यवाच
यति। अविशेषान्मर्वत्राध्येयणाराधा मालभस्व उच्छ्रापनाचालमस्त्वति॥
उद्दगाग्राणि छदींषि पश्चात्कृते: बहुवचनंराधादेत्तयास्तीयेम
ला भावात्स्वमागामावद्द्युक्त्का ञ्छदिषीरराधावो द्दगाग्राणीस्य: कृतः
पश्चाछते: पर्व स्माछदिष: पश्चादहिपिद्वितीयं छदिः स्यपते। उद
गग्रे एवपर्वस्मिन्छदिषिपश्चाद्दपरं निक्षउं शक्यते। प्रथमाग्र हि
तेनैवाभिष्ठछाद्दना न्नावकाशोपरस्य। अस्पृश्वा शंपन्निष्ठाघो दि एम-
त्ते॥ द्वार्याः परिषीव्यतिलस्य निप्रति हत पारद्वाविद्दतो। स्मूरि २८
ति। मूचकप्रान्ते मुञ्जपारहा द्वार्याः सर्वाः छदाणा: परिषीव्यति॥

वि स्मो: स्मरिति। समुच्चितानां परिधीव रणां पदेऽत्रा सर्वत्राभावाद्बुध्रा दृष्टिणपे
नपरिसमाप्तिरिति कर्क:। नन्वनुत्तरायवर्गे पूर्वद्वारेफर्व पश्चाज्ज दूरे
वा परास्मिन्परिधीवरणां पाप्यं। उभयतो द्वारे विद्धानि मिति द्वारच्छिद्रं वा य
तोऽप्रतिद्वारं परिधीवरणां व पदार्थ परिसमाप्तिरकास्मिंश्च निर्दृष्टे नैपदा
र्थान्तरमारंभणीय मिति पर्वद्वयीयोपा: परिधीवरणे त्रिवर्ग्स्य पदपोराश्र
पणीयं तथाव दृष्टिरणात्त्रर संनिवेशादुद्कांस्त्र तैवया व्या यस्तु त्रनि
द्वार्थं परिधीवरणां नास्ति परिमृस्मो: पदार्थोऽपद्मार्एवपव द्वात्रा पदस
मुच्चितिनानाये परिधीव रणोपदेऽत्रानंतद्विद्रोऽपाभावाद्दृष्ट्वा घदावर्थ ॥
छ्वार्धुवासीतिगं व्यं करोति प्रति हत हतज्जौ ॥ ॥ अत्र उपक्रोने प्र
व नि। प्रारद्धि परिधीवरणे तं ध्यं विसृवति ॥ प्राग्वदं: त्रा ट॰ त्राह
वि द्वान। कर्तव्यमिति नीत्रो स्त: ॥ निधा ध्ये वेदस्व वमसीत्या लभन ॥
नि धा घतल्लाव स्था यै वे द्मवमसीय मिमत्रानि विर्द्धानं ॥ ॥ मोतनभ
त्तरणोवास्मिन्त्र कुर्य: पुरुषार्थयन्ते यासमीनर स्याग्नो ध्रीयेविधम ना
स्दद सिवान स्मात्र पोरण्वं तोति ॥ ध ह वि पं शा र्थित उ नि। प न्त्य

श्रु० न०
२५

ष्कृता ला पां न स्मा त्पुरुषा र्थंतया प्रवृत्ति निषेधः ॥ अद्वारेसदाह विद्धानेषु तस्मा
एवंब्रूयाद्भ्रात्रे न तथाद्य नि स्तोत्रे स्व म मा नेस्स क्तमाम मित्युनी भावो भिवदे
चायसो। नमि त्युनी भाव दर्शनं नि मेधपरतथा प्रत्ते एवं निषिध्यत इति नस्मि
कालेप्रेषः। न थाहि तद्दारेण तद्वासामयोषामवं। अथ्यैतद्वासो मोपो
याषाः अयः तद्वा एतत्पादः परि अपंयैतस्मे मिथुना या एवमेतद्वि विद्वा
पा ऐअपं ये न क्षेमे मिथुनापाच्छ इवा एव मिथुनं यद यः यत्पनि यत्नी
धम यो यत्तेन स्मा द्धारेण स ह। प्रेलमायं ब्रूया द्भ्रात्रे न तथाऽन्या दिते
नतत्कालेनि षेधः प्रवोचितद्। पद्धा मुत्मयत्तोहार्यं। हारः स्थ एव
था मति तो भवनं॥ दक्षिणा स्यान सोधः प्रउगं खन यथपर्वान॥
अवदाननि यत प्रमा एानं॥ वस्कारणा भिक्षना च्छा खन नेना भिजं
जयति। प्रउर एव स्मादृत्विणाह विद्धं न व्या॥ अम्भ्रादिकरोति अवठ
व दा परिलेखना न॥ पूपाव ठव क्रमेण अभ्रा दा नादि यर लेख नान
कुर्यात्॥ परि लेखनव ना इत्याकारा म वं नि अवठव दि येनि देशा
त्परिलि खतोत्कज्ञमा न्द्रद निप निबरु वमि मच्यते॥ वसुरः परि

लिखति ॥ ॥ ऋजुकृपा कौटिल्येन मा भूदनियतोपक्रमश्चेति ॥ । व्याघारणव
न्तादक्षिणेन । सव्याप्सव्यामिति पक्रमं ॥ ॥ उत्तरापरं वा पूर्व्वमे । व्याघारणं हि दक्षिणतो
सोपक्रममिदं स्नुग्धाविकल्पितोपक्रममिति ॥ उत्तरेण परस्य परिलेखनं वा पूर्व्व
मं स्यात्ततो नृपा । अत्र एक कोणे नृपाश्च हरणापूर्वो जननमिदमेवोक्तवान । यत्तौ न
दे व्याघारणावदुत्तरयो द्वात्तुद्घासिद्धेः ॥ ॥ सम्यकृत्वा । समंतात् खनं हि श्राह वाच्य
दक्षिणेन ॥ उत्तरपूर्वं चैव । अस्मिन्नपि पक्षेयमेवां यपरिलेखनीयः प्राद
शमात्राशायपरिलेखनमध्ये तत्रं । प्रादेशप्रमाणं स्य खुरादेशाङ्गुलपरिलेखा
त ॥ तदन्तरालन ॥ परिलेखोत्तरालमपि प्रादेशमात्रमेव ॥ एवं चोपरवा
णां खातानातरालमियस्यत ॥ ह्वहन्तसीतियथापरि व्याख्यातमंत्रं । उक्कि
रणापुरीषस्य बहिर्निगरमने । गयाखातमरिश्यापे प्रादक्षिणपरिमा
र्जानि वृत्त्यार्थं तन प्रोक्षणावनयनाव स्तरणायपि प्रादक्षिणेन । प्राद
क्षिकक्रमेणोत्तरपश्चार्थोनोपरिलेखनक्रमस्य छयं प्राप्नोः । न च ने
कसंख्याकार्येणामानियमेन प्रथमं संस्कारे प्राप्नेः च्छापाप्रथमेतन हि
पसंस्कारे नियमेन प्रथमसंस्कारक्रमाश्रयणं प्रादक्षिणकः

क्रमः । नद त्र्यूनत्वेषोवनियमितत्वात्कथं तत्वं द्वितीययदार्थः प्राक्कृति
कत्वेनत्रोमः । एकत्वे छन्दसां प्रवृत्तिरन्यत्र शास्त्रेणेति नैनावताप्रवृत्ति
र्नैतियामिकेति । अथवानुल्बक्रमादेवशेषक्रमोपिसः एवप्रातोमु
ख्यामत्र खननं द्वयं वा अमफणवाः खापनेम्रचां प्रउगं खनयूपखानि
यमपञ्चखननेनैवोपक्रमः । तनेनखननक्रमेणोक्तिरणादिकांग
क्रमेप्रापूमङुक्तिरणोवमत्रीनयोर्वथा खानवबर्नेतच्छेदीगानोप्रा
प्तप्रादृत्ति णायपरिभाषानुपात्वनार्थनेनानुघांकिरामी—येमहयिप्रा
दक्षिणेनैव ॥ ॥ कयांकिरणमीतियथ्वन्नर्वेमयमक्तिरति । उक्ति
करणायपुरीषस्य सद्भावस्यान्नव पुनः खननेनोनितदर्थं पुनः खन
नमपि पूर्ववत्तेनोपप्रदर्शितं णोमाभ र्दंघस्येवतिसर्वे म्याः ॥ बाहुकमा
त्रात्र । खातेनोर्ध्वं ॥ अरत्नमासंभिघात ॥ वत्सपासंभेदोमित्रणं । तच्चो
परवाणां विवरेण भवन्तीत्युपरस्य रमेकत्वाद्यविवरः कार्यः ॥ अन्त
तोसम्यकू । पघकूपानुद्याकेनतर्हि समंतात्प्रदृत्तिणं सर्वानसं
भिंघात । पूर्वापारसंभेदोस्मिन्यत्त्वस्त्रपाध्यायेः सप्रघपः प्रमाणी

पे। यद्यध्वर्युयजमानसंमर्शनायैतत्स्यात्स्यत्तर्हि संभेदनं पूर्वयोर्विनापि तेन
तत्सिद्धेः। अथ संभिदने सर्वसंमर्शः स तावतासिद्ध य संभेदः पूर्वयोरुच्य
ते। तदपि न तुल्या नो तुल्यधर्मै र्भवितव्यामिति याज्ञ्या यये योर्द्वयोः संभेदपू
र्वयोरपि रपितव्या भवितव्यमिति संभेदएव युक्तः। अपि वा। संभे--व
नं नं वापि पर्वे षकी त्राह्म कारणं। प्रयाप्यत्त सामाख्यानात्तेन स्यात्पूर्वयोर
पि विड्ङ्पाकी त्वयात्राह्नः कारणं तथ्यहीकः तनाकारुविन्मुन्नाय भेदनं
पूर्वयोरपि। कके पि सर्वयोः प्राह नासिका स्तुनि तो भिदं। संभ र मन
योरन नोत्रभवनि किं वसो॥ ॥ स्वराडित्य वमर्शयति यथाख्यातं
पूर्नि मंत्रे। अवमर्शयतीति प्रयाजकव्यापारप्रयापादवमन्त्राह्ने
व्यवर्णाद्बराडित्यादिभिः प्रति मंत्रमवमर्शतियजमानः। पत्नू या
ध्नमयैः पश्चात्तरमुपच्य स्तंप्रति प्रयच्छात्तु एध्वष रणाव रणं वाम
वीरितितदा शीरे वै षेनस्पकर्म्मणाड्जिप्रयुगाच्छीयौ तेन पुरु
षयोगी त्व कव्यमात्रां कायते। अवमर्शयतीतिसमाख्यया ध्वर्योः
प्राप्तं प्रयोजत्वं केन बाध्येत॥ अध्वर्युयजमानौ संमर्शेते। परस्प

ऋ॰न रेहल्लाध्यामा लंभः सवावठ संभेदद्वारेण॥ पर्वद त्तिणाध्वर्युरपरोत्तरे य
२६ जमानः। एतयोरवस्थितावेतौ संमन्त्रोते॥ ॥अध्वर्युः पृच्छति यजमान कि
मत्रेति॥ संप्रष्ट एवनेन तं पृच्छति॥ ॥भद्रमिथाहमत्रमानोध्वर्युं॥ तन्नौस
२७ हेयच्चध्वर्युः सोभ्यु। यजमानं प्रत्याहाध्वर्युः॥ ॥पुनर्दक्षिणापरेध्वर्युः पर्वोत्त
रे यजमानः पूर्ववन्मात्राव स्थितो संमन्त्रोते। पुनः संमन्त्रोतेऽनि संब धः
यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो कि मत्रेति। अध्वर्युं यजमान एतं पृच्छति॥ भद्र
ति प्रोक्तेन न भद्र इति यजमानः। भद्रमिय ध्वर्युर्ब्रूयादित्यर्थाद्धिहिंते प्रेथे तव्याए
वं वाच्चपुराणप्रोक्ते यजमानोवा यात्तन्मे। अत्राध्यमहारमुपाध्यायट्छय
स्विनि॥ तदनुपपन्न नहि मेऽइति समादेशास्य आकांक्षामदीपामि य
त्न पेन यदं तरकान्ति किमर्थ्यमध्यस्यहति कल्पना। तन्तोतन्मे यज्ञमा
नेत्यादिषु सत्रे विपरिणामः समठेनार्थवातु॥ ॥प्रोतत्ये नागार
त्नोहरणइति। एतानुयट वाशारहणइति मन्त्रेण। अत्र व मत्रेबहुव रा॰म॰
वुनलिंगा कगात्राणि सर्वे प्रतीयते यते॥ ततोगृणपत्योत्तु २७
णोप्रात्पउव्यत॥ ॥भदेमंत्राह त्रिः सानियानि वान्त॥ भेदेनश्चे

त्तेणांप्रसात्॥ अत्र हि प्रोक्षणाद्यं जलेन हविर्मर्शाव यवंय एवावयवामंत्रो
न संयुक्तोयेनोपरवेणास वोपरवो मंत्र वत्स्यात्तेन संक्रियते। तत्रोत्तरका
लमद्भिः प्रोक्षणोद्युक्तांत एवोत्तरजलस्य तस्मादेवैनेव प्रोक्षणोसंनिवमेदं मंत्र
स्याष्टाङ्गि: कार्यासंनिपसंध्य क्रियपाकर्मण्युपकरोति। तत्र संनि
पातिवं संबंधेन वेत्र यांगुत्तिरेखां येन सूत्तरेण मंत्र उपकरोतीति हू
त्तेप्रासव स्तत्तु त्रुत्रि एकस्मैव भवति॥ अपिवा। प्रसति तज्जल
स्ति प्रप्रणमपनपुन्यते मंत्रेण संस्कृतं तः सोत्र त्रोषे भमंत्रं कं
भवेत्॥ द्रव्यावक्रियमाणे न केषुवित्सु पर्वस्थानि सहै वबस्यासि रव
द्धि स्वे न त्वधावपदे हि यथंगत गां मंत्रेषु तथा पाठस्तेन पश्चिमे पममंतोदेव
नांलिंगमंत्रांतरसाधर्म्यात् हुहीतवंतत्या विविमक्तिरूपमपितसाधुस्यादेवम
पमांतमिंद्राहोत्राहितिकल्पनीयं तस्माद्धरणांतद्युक्तिकल्पनेनैवपदं स्यातिमस
मेव अभिनाधर्ये आध्वर्यवात् अनेन नाध्वर्यवेरणां गुणात्वत्साप्त तिमस्या
तांहितीयः अध्वर्युकर्मयोगाद् मित्रावरुणो मणाकान् प्रशास्तृच्छावाकोवरुणी
णीमे ननुगात्रामपत्रहवोदीपावेरणांमविष्यति यत्तु हि वचनेन तदेवतादि लपरमि

मी. नं. तिन नोनो भवद्विगतरक स्य न पुत्र ने स सं ध्य ने रेवात्सु याजकाज्याः यथं ते नवैत
यो वैर शाय मे ग्रोतरं हृयते तो येन तो नो व स्तां स्या शृते न प्रतिमुख्यात्र छाया वा कथर तैव
२९ द्विवचनस्य अथ वा नात्र प्रतिपस्यात्र छत्वा वा कवरणां न हितं त्रेणा हव्यो हे यो वैर णं च
28 पुज्यते य द्विसमुद्दिवयोर्यागं प्रतिकर्तृभावः स्यान्स्यात हि वरणामपि समुद्दित
योगः न तु समुद्दितयोर ध्वर्यु प्रतिपस्यास्त्रार स्तंग त्वावः संस्य तत्र नवीर्ये ते प्र
शास्त्र शब्द स्यामे माव हत्ता स्यैव द्विविधा यथ त्वात्र द्वितीय स्य वरणां देवता पर
त्वेन हविर्वचनेनाय य नित्ति स मं तस्मात्त्वा छत्वा नाको द्वितीयः स मतं चैन ह भ्व्वानं
रं ज्ञेव स्तो ब्रस्वा राणा द्विती वा स्व णाश्च सिनं मा भर न्य न हि गा द्भुत शोव र णा मिति।
ब्रा स्तेणा छर्वियु हत्वं न तु नवेत्स्व तो णा या ज्या यार्थ ये यो ति तेन या ज्या मा भेरे व वरणा
मा द्वि रिति न व्याव स्थै स्य वः न तु तेजा प्य विक्रु त षा ष न रव स्या मेव तिपुत्रे विशेष
णां अग्नि हि देवीनामिति यजमानपाश्रुके पुनर्मीम द्विति वचनं यत्तु कवैः णासे
मिके वरणां यत्र युज्यते न चैव मुन्वतिनि मुखं इति विशेषः स एव धाते तस्मादेवस्य गणा
ते त्रेणा भक्त्वा यारणुक्तं सोमिकानंतर मित्रवद्भ्यते होमानन्तरं वाया शुक्रं मव भर्द्व हिति एमं
तस्या भिमाय: तान्नो स्वह मिसुब नाद स्थे वाधिकस्य विधानाछेषमात्र तनेय वाक्य नुता २९
नं का स्ये कान न्त्र त्त सुक्तं मात्र यत्तु मव न्त होमानन्तरं वच न भिन्ने कालन यामे तेम वि
छ्यति न कालान्तरे ते काभवा रे स्वाधितानेहि सं स च्छो प वशानानन्तरं पुनर नयोर्यो गो

करणानर्थमुपपद्यते। मरुतः पोत्रात् इति येनानुवर्तनं प्राचीने कृहितिनेषुः अग्निरा
ग्नीध्रादिन्द्रा मीधः इ० तस्मात्तत्रैरीव यजमानवरणमपि यथा पूर्वं तथैव तहोमो
नुक्तिनु होवावेभ्यास्तनुबोवाच स्पतयोदे विवाप तेवावो मधु मन्त्रोऽयं तस्मिन्
माधाः स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहेति याथकानश्रुति द्वितीयास्वाहाकारांता प्रथमा द्वितीयति
करणावच्छिन्नमंत्रेण येनक्रमेणावरणं संवृतं तेनैव क्रमेणावृत्ताज्जुहुतिमथ
तहोमाचितियोगिकी संज्ञा समवेतार्थेत्वास्य मन्त्रस्याहः मंत्रे वपामार्जनां
तेकृत्वा स्वयजमानाधिष्ण्यानुपतिष्ठतो विभरसीति प्रतिमंत्रं वपामार्जनान्ते प्राक्
तेकृत्वे कृत्वा यजमानसहिताः सर्वे त्विजो धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति विभरसास्य भिर्मं
त्रैः प्रतिमंत्रं प्रथमत्वात्तथ्यो ध्रीयमाणम्या उत्करान्तं कृत्वा वागसीति सह हिमर्शने
यथा तिवाय मम पेन येवोत्करांतमुपस्थानेन समर्योसीत्यंतं कृत्वा वागसीत्य
भिमर्शनेन सदस्यः कुर्यात् हन्तस्वहारा विनिहार्थे हरमवेद्यणो अभिमृशेत् ते
वृत्वे हारस्येधिवत्तनानेनैव मंत्रेणानमासंतात् प्रमितिमंत्रलिंगाद्भन एवं यस्मा
परेणाप्रवेशः तेनापरयोरभिमर्शनेन कर्त्तव्यं ननु द्वायेः तिसामान्योपदेशाचमुणोमपि
प्राप्नोति यन्तु हिवचनेन तस्य नितिवारं हित्वा पयूत्थविष्यति संस्कारोऽस्य भिमर्शनमेव पुस्मनेः इति
सामान्येन सर्वकर्मसंबधिवाधकाविशेषाभावाद्यजमानविषयत्वमवधारयितुं शा
कानेन च -- यस्यानवचनात्तत्रैवे वा संबंधोनानाधिष्ण्योपस्थानत्वादिर्वं न हि सहो

ग्र. व. भिषशोनाथपितमाप्नुयात् नचमंत्रलिंगानितस्यशरायेव हविनाम विकर्मकुर्वीतांथ
२८ मीमांसेस्वत्नियार्थेनयुक्तत्वं तस्मात्सर्वैरप्यभिमंत्रणानिकार्याणि सदोभिमर्शना
दिवोत्तरयोःसवनयोः उत्तरयोर्माध्यंदिनतृतीयसवनयोःसर्वैतेशब्दैस्तसदोभिम
29 र्शनादिकर्मभिर्नतत्वं वासकसं पुरोडाशेष्वुत्ति छन्निम्नायेनैवपुरोडाशेपि पुरोडा
शेष्विति एवंप्रदानेभिन्नादेवतत्वादेव दानप्रदानानांनतयाद्यागभेदप्रसंगस्यात्तेस्व
देवपंचानामपिप्रदानेकत्वेपि एकयाज्यामासाद्य प्रदानेकत्वेपिह विधाने दानसा
हनमेदेयाससत्वेनादेकयाज्यामासाद्यप्रचरन्ति यत्तु हविश्चिपपस्य योरनासादनम
योपस्तादेकयाज्याभिमिनिकर्कोवादीन् नदयुक्तं शक्यतेहिछ्यास्तीक्ष्णतत्रासादय
तुंस्वास्त्रासादनेन असंस्कारिणांयुक्तोचयतिसंस्कार्यमावर्तनेनसंस्कारणामि
तिमंत्रणंतच्चद्विवचनंयभिमर्शनेव सोपिप्राप्तिपरिकार्ये सेवाभिधायकमभविष्य
ति यत्तुमामासेनाहमितिमवेशानसंवद्धलिंगंतद्धमपवादविधिः एवंप्रवेशनस्यानिय
तत्वात् ब्रह्मरोगाद्यनियमादृण्वेनैवनप्रवेशनंतस्मिंसर्वेणामिति अपरप्रवेशेचावि
शेषविधानंएवैराप यमितिवेछ्रान्त इष्यनियतंतगम्यते तेनप्रवेशस्यानियतत्वा
त्सर्गोभिमर्शनेमेवयुक्तं सत्समभ्यवगम्यतेस्माभिः विमयुक्तत्वात् सर्वेषांचप्रसवि
तविसंस्थितसंचरयोभिन्नत्वादुभयोरधिगमनंसंभवति तेनसर्वेषामभिमर्शनंयु रामः
क्तमेव अभिमंत्रणमुत्तरैः सर्वेष्वसामर्थ्यादेवाभिमंत्रणंप्रतवचनम्लिंगाद्य २८

उक्तैरैमैत्रैरभिमंत्रणमेव कर्त्तव्यं नाभिमर्शनं अध्वनामध्वपत इति सर्वमभिमंत्रयंते ।
मित्र एष मेस्तिजं अभिमंत्रयंते यजमानस्यैव देवमितियत्कर्त्तृत्वेन ग्रहणादनेन उक्तं ।
नह्ययं सर्वं धिष्ण्येषु ये न यजमानेन प्रतिनिधयो भिधायकः स्यात् किं कर्तृत्वाविशेषात्
तत्संबन्धिनिरपेक्षः सर्वेषामविशिष्टमितिनियंच दृष्टानां चेदृशानां सर्वैः कर्त्तव्यमि
ति नियमानिकमेव अग्नयः स्वगरा इति धिष्ण्यान् उपतिष्ठन्ते सयजमानाः ए
तत्सर्पणं एतावत कर्मणः संज्ञेयं अत्र सर्पणमित्याहोसंव्यवहारार्थो यस्त्वपि मं
त्रणानि याजमानानीत्यत्रोहः कर्कणोऽत्र तदनुपपन्नं न हि सयजमाना धिष्ण्या
नुपतिष्ठन्ते यथास्थाय्येवायं यादृशं वेद्यवधानेनासादनमेकपात्रो विधीयते न च
तच्छक्नोति तत्रासादयितुमिति भगवता मध्यास्थ्यालीव्यवहितमासादनमुपयतेना
भिः एवं चैकपात्रासादनेन कृत्स्नपरिधिविस्स्यमारोपयुज्यते मण्डलिणामिनरातीति यादृ
स्थालीस्थ्ययोरेवासादनं स्यात्तदेवं सत्र पश्चादध्वर्युं पश्चादपि मध्ये पुरोडाशः पुरस्ता
द्वानप्रतिदिशमिनरातीति यथास्थ्यपरस्मिन्नाय स्य पावनेत्यादृष्यानन्तरावन्ति स्थानेयादृशि
ष्वेनासादनं यथा न आरभ्यपाद्मिणपाश्वयणां नन्दमने पुरस्तात्स्थानाः प्रतिदिशमि
नरातीति एवं मध्ये पुरोडाशः सान्तीयः प्रातः प्रातःसवनेस्यैन्द्रायपुरोडाशानामनुवाच
यति अनुवाचनं दैवतसम्प्रापनप्राप्तवचनादिन्द्रं स्यात् प्रातः प्रातःसवनस्येन्द्राय पु
रोडाशानामनुब्रूहीति आश्वायाहेतः प्रातःसवनस्येन्द्राय पुरोडाशानामिष्यितानन्वाह

स्रु॰ न॰ ति यैषेषप्यर्थं विशेषः स्यात्सन्निपातादिः एवं यथा सवनमनुवाचनप्रैषेषो वसत्सु निमाध्यंदिने
३० पुरोडाशामसन्निपातान्प्रैष्यति प्रैषप्यवं विद्धिकुरोसाधिष्ठ निधानातथा न तीय सवने पुरो
डाशादि वेडाभ स्यादिति नत्र्यानि देशो नाविकृतो प्रैषषप्राप्त एवं यथा सवनमिसक्ष्यते मा
30 ध्यंदिनस्य सवनस्येति माध्यंदिने तज्जो यस्य सवनस्येति तत्र तद्भे नप्रकृताधिसरत्वाद्धा-
न वमिद्देशो विकारो स्वभावमति देशोग राणाय देशाद्व यथा वत्वाथ सवनस्य मधानत
आकांक्षायां प्रवृत्ता यासाम प्राप्ती दिमाति देशाः भवन्तीति नात्रैव देशत्वात्कांक्षोत्र
तिरिति प्रकृतत्वाद्दहहएव उपभृत्तिवाव घतिवश काद्व हतानंतरमेव पशुपुरोड
शावदुभय उपभृत्सवनस्यानुवाचने मेषद्वा भवं पशुपुरोडाशवत्कार्यं अस्य येनुब्रू
हि अग्नये प्रेष्यति अथवाभय यमवदानेन च पशुपुरोडाशवत्कार्यं यतु कर्के णावदा
नानंतरमेवो पभृत्सव देयमिसक्ष्यते तस्य स्रुक्षु मभिघारणाम पिउपभृद्दवदा
न ग्रहणानंतरं प्राप्नोति तद्वा पुनरभिघारणेनास्य वपहार्यं इति हुत्वा तानधिश्री
पुरोडाशानिदधाति हुत्वा सोविष्टकृतेमग्नये होतर्षि पुरोडाशादीनि सर्वे हवींषि
निदधाति होतर्धिष्ण्या डिमाहरन्तीति श्रुतत्वात् एवं च होतृधिष्ण्या दिडाया आधा
नस्या घदिनं सन्निधान पुरोडाशाः वदानेम होत्रिडावघे तत्र निरवत्तांचेडा निःशेषामवत्ता
निरवत्ता प्राशित्रभागवच्च वत्तेषु निःशेषावत्तास्थाने निःशेषामिडामवदाय पहोतृ धि स्रु॰
ष्ण्ये निदधाति एवं हि होतृधिष्ण्यादिडाधानस्थाने इतरथा धानशब्दाल लक्षणायां यहाना ३०

वरः स्यात् होतृधिष्ण्याद्देवतान्गृहीत्वा वराघेश माद्यन्ति नवयुरवेसंभवति सस्मरणान्या
प्या तस्मात् होतृधिष्ण्याद्दिशमात्पद्यन्तीति वाकानुरोधाद्देवतेषं होतृधिष्ण्यद्धोतुः पात्रमवा
रधारिति द्विदेवत्यैश्चरन्ति ऐन्द्रवायववाग्रग्राहि देवत्यास्तेषां गोन्नियते पति वायवइन्द्रवायू
भ्यामनुवाचयति वायवइन्द्रवायूभ्यामनुब्रूहीति अनुवाचनं काख्येन प्रतिप्रस्थाता द्वि
तयपात्रेण द्रोणकलशाद्धुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्यानन्तु होमस्य
गर्द्धद्विदेवत्यस्य तेम सम्पश्चात्प्राशमनं तरमेवमतिप्रस्थाता जुहोतीत्यर्न्नगर्द्धेन्नः द्रोणक
लशात्सोममपास्तित्वपात्रे गारवयामगृहीतोऽसीस्विनावनामंत्र्य गृहीत्वा द्विदेवत्यानन्तु
गृहणाद्देववायवे द्वितीय हामानं तरमनुवाच्यश्च्यः स्यात्तन द्वितीयवषट्कारनिवृत्ते तस्के
देवहोतव्यं इतरस्ते विप्रासौ द्रोणकलशाद्दितीय यमाय एषते योनिरिति सा द
नस्मायं माहमवस्यैव इन्नरा[illegible]धिकारश्रुत्जीवत्याह अनुवषट्कृतेपि अनुवषट्कारेऽपि
यद्रूपवेतन्दुनरा एव आश्रुत्य प्रत्याश्रुतमेवाश्व समत्वात् इदानीमनुवषट्कारे विचा
र्यते किमाश्रावणादि स्विष्टकृ[illegible] विज्ञायमुत नेति तत्रैवपक्षः आश्रावणाद्यामे
वानुवषट्कारेऽपि कुतएवत् समत्वात् वषट्कारपोषोगेयत्वे समोहि सर्वो विवषट्कारस्ते
न वषाप्रथमो वषट्कारो यज्ञांतर्द्रव्यमानस्तस्मै वं धावन्याश्रावणादीति प्रपोजयस्य
वं पश्चात् अपि क्रियमाणो वषट्कारो वषट्कारस्वरूपानपायाद्यास्यांतोपि युक्तमान आश्रा
वणादीन्यपि प्रयोजयति अथवा यामप्रयाः पूर्वोत्तरयोः समतासमो हि पूर्वोत्तरयोगोऽसा

स्य॰ ९ मादिसाधनानां नुपलब्धत्वात् सिद्धा व्याप्तिर्देवतायां त्रिवर्गीकीते नरूप्यस्वतास्या गमस्य त्वा
३१ धर्मत्वाविशेषात् मदितं ध्रुवं तधर्मेत स्त्रावणादिभिः नातेन यति न भवं स्याभ्युनादि
31 त्वनुवषट्कारे कुतः आनन्तर्येण्युक्ते वषट्कारेनुवषट्कारयोर्वषट्कारानुवषट्करोतीति स्का
मत्वयेन प्रतीयमानमानेन तर्येवाध्येन व घा श्रुतादितिवेवाक्यः स्यात् अथवा वषट्कारा
न यानमनुवषट्करोतीयत्रवानं धर्मत्वेनाप्यवधानेनानुवषट्कारो विधीयते न न वाध्येता
श्रावणादिभिर्विसंवात् अथवा वषट्कारमनु अनुवषट्करोतेन आपा श्रुतादीति स्पः प्रति
प्रस्थानहोमे पीतिमति निगृह्णीतः इति वचनात् समुच्चयस्य ग्रहणं प्रतिग्रहणा नेना
नुहोमस्य प्रमत्वात् भवस्येवाश्रावणादिनिनेनन प्रवर्तते सेकाल नयानंतर्य
मानतीयकं अवायात् श्रावणादिभिस्तादिदृष्टेन अविरोधे इति न स्यात् नन्वध्वर्यु
रिवाश्रावयसध्वर्यो इति होमभिसंसर्गेहास्यव त्रिरवार्यौ न रस्याधिकरणस्याससक
पुनरध्वर्युणा प्रयुज्यमाने न स्तिनुतिविरोधः इति संदेहोस्मिन्न प्रयोजक ए
वाधिकरणं भसम स्यात् अधिरोधात् अविरोधाद्धि न स्यात् भ सत्र विरोधा अव वा
नेमध्य वधानमम अवधाने प्रयमाणे नेवा एतावस्कंतेशकाते नस्मानुवषट्कारे श्रावण
मस्याश्रावणो भवन्ति शेषं शेषमादित्य एवास्मादित्य इत्यादि सिद्धेवसहे राम
मानेन रहोमस्त्रयावशिष्टं वारंवारमादिस्त्वस्यास्यां सोमममासि वध्यादित्यभसत्व जि सि ३१
चामीत्यध्याहरतिकर्तुः नतु क्रियमाणानि व यवेव निराकांक्षीभावादिति रिक्तमस्य था

भावाप्रकर्षेणाः एतावता प्रहृत्येपि तिष्ठिदूव्याख्यातः स्फुटं समासिद्धोनेनापि रुधन
त्तिविस्मृउहृणावेमि समस्तगतेवोचस्याःप्रमासिद्धानेनोत्स्यपाचेणाच्छात्स्वेमिविस्मु र
हृणोवेमि उन्नीयमाने भ्रेनानुवाद्येनमपि तोनेवक्तेव्यमि सिकर्षस्तदनुवपन्नेन
स्मृत्यवनोऽपरेन पधानोनयनकर्तुः समरथ्यपाकतेऽव्यणात किंतन्नीयमान
सोमसस्तारंकं प्रवोन्नयनात्स्वयाभतः संस्कारस्यपर्वे संवृहव्याननवेपोवाव
कर्पेकरोतिसरवतस्यापचारंवेदतिरवप्रपतिरन्यसर्वन्यते नहृन्नयनोपवार
उन्नीयमानेमृधः सोमांगंगत्वात् तस्मादृब्धेर्वौरवमेधः चमसेष्वन्नयतिनवब्ब
चैरणात्तरवेदिविधावचब्धेष्वन्नयतिनवब्रूरणाचमसातितिसंख्यपानावसु
प्रासेषु पर्वेतरमवैरणात्तरवेदिविधयपदेहारचमस्यपर्वेकसुन्नयनचपतम
स्यपसुपवस्वरणाद्यभिधारणांतलकः पदार्थः पदार्थेन स्वमसानिति पर्वमन्त
स्त्रुव स्रुक्वा रवस्वरणाभिघारणाकार्यो उपवस्वरणाभिघारणास्वव हानधर्मी
स्रुचापवसपसुपवस्वरणाद्यभिधारणानरकः पदार्थः पदार्थे नानुसमयाउत्तल
तः प्रतिचमसमनुपस्तारः स्रुक्वा पथ्यमंपर्वेनपत्नो भिघारस्वसुक्वादिसेकवेपस
कसुन्नेयंसर्वेषु होतरचमसमसेप्रथमं मेनुहोतुस्वमसहति ते स्वप्राप्यमथवल
न स्रुक्वामनिष्यंचेतः द्विवचनोपादि शाद्धर्पेप्रतिप्रस्थातारोनस्याविधिहि
धेकर्नेत्वोपदेशात वचनविरोधाभ्याममस्यहति नत्वापिपर्वेणेवविनिर्दिष्टस्यानरग

अ०म ३२ 32

लोसंमिमीहिनत्वा घमप्रतिप्रस्थाता दिनीयः प्रक्रमेणाध्वर्युर्वेदिंमिनाप्रतिप्रस्थाता अचार लिं
मेक्षितामोक्षितेनो एवशावसायागारायापि धमेनो शोक्षिताभ्यां मयमार्जेनमोक्षिताभ्यां मय
मघः शंउरस्वध्वर्युरवमरखोमवदेदिति प्रतिप्रस्थातामोक्षितामोक्षितनमोक्षितयोर्देव
गाकस्त्वयोगाहानेयदार्थेन यायप्रथमंकुरुतेः ततो विधानेमोक्षिताभ्यामुभाभ्यां
धेइमयोः अयमार्जनयोमयोः प्रतिमंत्रमथमवः शंडेपमखोमवदेर् सभाभ्यां
देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिंगं मुक्षंमंत्र लिंगमंत्रेणाध्वर्युर्मेक्षितेयेन प्रति
प्रस्थाता नाध्यासीति उत्तरवेद्याः पश्चाद्भावविहरविक्रियार न्निसंधानं परस्परं स्व
र्शेन संलग्नतां कुरुतः ततश्चोत्तरावहि प्रोक्षणहस्त गरहीनयोरेव निधानं कुरु
तः हविरास्याभध्वर्युरंनाधध्यासीति तरदुत्तरस्या प्रतिप्रस्थाता विपर्यये च्यतेवा
एतावग्निमवतोऽस्य च नित तस्मा एवेतं निहुवाते इत्यग्निपरता श्वातुमी सवेभ्यदेवसा
मउत्तरेवध्यभावेषि भवति सुधीरइ तिहविरंताश्वपरे शंगछ स्वध्वर्युः यजमाना नि
ति सव्ये विपरिणामः सुमजा इति प्रतिप्रस्थाता तरं एव दे शंगछति अत्रापि म
न्त्रे विपरिणामः अपरेणाहवनीयं स्त्री संयत्तसजग्मानइति यथालिंगात् उपस्पृश्या
स्त्र्वबहस्त्री संधानं कुरुतः सजमामान इति मंत्राभ्यां यथालिंगं मुक्तलिंगेवाध्वर्यु रम:
रिनेरणप्रतिप्रस्थाता सर्वेणागात्रो यघग्निताधन पश्चात्लशाकाते संधानं तर्हि ३२
हवैणाप्रवंसंधंतः अप्रोक्षितो निरस्यतो निरस्तः पंडरस्यध्वर्युर्निरस्तोमवदेदिति प्र

निषस्यातां शंतमर्के योरसुरनामसत्वाद् वासुपस्थशीनं आहवनीयेष्वेक्षितो ग्रावस्थानः
शुक्रस्याधिष्ठानमिस्तध्वर्युर्मेथिनरविनिषस्थाना प्रोक्षितयोर्मपशाकस्येपोराहव
नीयेप्रासंनस्युक्रस्यसादिमन्त्राभ्यां अच्छिन्नस्येति द्विस्त्वाश्चान्याहस्थानःस्थानः
सवनस्यसुक्रमवतोमधुश्चुतरंग्रपसोमानक्षित्रानाम्नेयपतिजयेपापमानःश्रय
गाशीर्योगाथानतुत्वामस्यवेनसमानकर्तृकताप्रसयाहाध्वर्युर्यवरइतिवर्के प्रियाः सं
वंधावृधायातरीहयोः किंशुकमितानीं जागितं अस्ति चत्कोप्येभानं नर्येस्वर्वकास
नायोहितस्यस्मरशान नसोमहितात् स्यामेत्यन्यथा गोरा स्याशानस्याधानमा
निक एवं वेकारशतस्परणा विसिगानुयहायुक्तनरा जभयतो स्वंपमस्यशुखाद्
तः साग्रपमस्याध्वर्युः ग्रपमंनरत्नमनि निषस्याना एषमभितोवस्थितौ अध्वर्युम
निषस्यानां साग्रपमेनितुह नः पस्यसुखो स्थितानां यानं स्वर्गैनामपमध्वर्युः त
तनुमनिषस्यानातेनमन्त्रपाठेयानु एवं तावन्मां देवः संनिपातनात् चमसाध्वर्युणा
वश्चानुप्लुसेनजनस्मोमेवगोरवेवषहुतोसंततामंथेसाहयेनेत्ति द्विवचनेन नम
चमस्यहविष्यतामस्यपात् नमनु चमसाध्वर्यवइतिवचनात् संनिषस्थानतरा
ममनुजुहुधुः प्रपतिवर्यमुहोतुश्च मस मध्व गाः प्रोक्षितस्यास्यजमानस्य
प्रयंजुस्याना होत्रागणमसाध्वर्युवउपावर्त्तेध्वं शुक्रस्याभक्षनयध्वमिति
वषट्कारान्तरमेवभक्षयन्ति प्रतिसारदियं चवैते प्रेषाः चमसइतिनानुषज्यते प्र

स्मा॰ मेवमुक्तो बुद्धिस्थस्तत्स्वाकाजेमिनिबुद्धिमुत्पस्रुत्तरस्तिनानुबंधगा येत्सा आगम्य प्रति
१९ प्रस्थानात्प्रोवदं स्रुक्पात्रेण नयति आगम्य होमस्थानादुत्तरावेदेः पश्चार्धे पात्रेश
षमसिनः प्रतिप्रस्थातावनयति तदं सहोतृचमसेनांसुकं सोमं साध्वर्युर्होतृचम
सेसिंचयति पंचसह्रं नयति पंच सुब्रह्मण्यास्तुब्राह्मणाच्छंसिपोत्रनेष्टुग्नीध्रचमसेषु
यंतिबहुवचनोपदेशोद्रुमसाध्वर्यंचव ए वेसुकं स्यान्मुन्नयच्छमिति येषवचनाल्के
वस्याच्छुकात् तानध्वर्याग्न्याप्रणापश्चतिनामग्राहं यजयजेति प्रशास्त्राहोशतो ष्य
मसानेतं तु प्रशास्त्राहोग्ने च्छति आग्नीध्राग्नीध्र एतेषां नाम गृहोत्वा गृहीत्वा यज
याजयति ब्रह्मन्प्रजेतति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रपच्छतिप्रशास्तेऽति
प्रथमं हुत्वेतमवानं पेस्विति जयति प्रथममेवमसहत्वा पंचमवाहृत्वा पुंपविति·
जपध्वर्युः होतारं यजस्व पशीहसपाग्नीध्रादितिहोतुरग्ने उपविशेत्सदध्वर्युरेयाग्नी
ध्रस्याग्नीध्रं प्रतिब्रुवन अंतलवनाह्वेयं सवेअपाग्नीदिमुंजे अपाडिताग्नीध्र
ति एतेन पितृभक्षतवर्केयाख्यानममनेनमंत्रेणापविशती तियनन्निरस्तोवेदि
तव्य नहि कर्तामंत्रावरुणस्याग्नीध्रः प्रतिकव नेपनं नचहोतुः संबोधनेपितृभक्षा
णयात् तेनाग्नीध्र एवानेन संबोध्यते हअग्नीदग्नात्मितिनस्मान्वकरणामंत्रता
दिहरवसारत्तसपतिपूर्वः प्रथममेवाग्नीध्रमाभिषवकारीभक्षयेदितिश्रुतेः ऐ राम॰
द्वायवाद्यैनध्वर्युर्होतः पवीभक्षयतिकुतः प्रथममेवाग्नीध्रमाहिमसचोग्ना ३९

33

ध्वर्योः कथं होमाभिषवकारी भक्षयेदिति श्रुतेः होमकारी अभिषवकारी भक्षयेदि
ति श्रूयते तथाहि हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सद
सि सोमान् भक्षयंतीति निःक्रामक्षये नाभिषवहोमकर्तृणां तेनैव भक्षणानुष्ठाना न
मध्वर्योरस्यैव धानेनेत्यमानः सर्वमवगम्यते यदिहोताप्रथमं कुर्यादितिहिवनेभिष
वहेन कृतेनानेन तयैव भक्षणाकृतेन स्यात् तत्समानकर्तृकतावाधः स्यात् अ
तवा होमाभिषवकारी भक्षयेदितीयमेव श्रुतिः मान्यं वा व्यवतिष्ठं यस्य
मिषवो निमित्तमुक्तं होमस्याध्वर्योर्न दृश्यमविहात्भक्षानिमित्तास्सर्वे
मिस्ध्वर्योः सर्वे यद्यपि वषट्कारः सर्वे सह वा तत्रापि भिषवासरदिति सर्वमेवा
ध्वर्यो भक्षनिमित्तं संनिधानात् एवाध्वर्योरेव सर्वे होमस्य हि संनिहितः सोमा
नवषट्कारस्य होमावाचनं मंत्रवषट्कारेणाभ्यः वाराद्यः एव होनत्र वषट्कृतहो
तेनावा सर्वे भक्षयेत्न कृतं वचनात मैत्रवरुणोस्कारणाद्याकृतं तेनावषट्क
तो प्रथमो भक्षयेत् सर्वे भक्षानिति मंत्रवर्णोपि भवति एतेच दिति शतत्र वा सह
प्रवदमिकं तेनिहरिनेमितसभिः [illegible] ग्रावाणः सुकृतः स्वकं स्यचाहोतु
सर्वे हविर्धानमोचनेति एवं ग्रावाणो होतुरपि हविर्धे सर्वे आद्यान आभिन वषट्को
होतुरपि सर्वे एवं चान्यो होतुः सर्वे भक्षयितानामित होतेव प्रथमो भक्षयितेस्यव
गम्यते कारणामहोतुः सर्वे भक्षस्य वषट्कारो होमाभावोच्च यमणात्वा न नाध्वर्युः

अ० ६
३५
34

समभिव्याहारात् चैतेभ्यः कारणेभ्यो होतुः प्रथमभक्षः किं तर्हि अध्वर्योः प्रथमोपः
सर्पणं कृतः समभिव्याहारात् अध्वर्योर्हि समभिव्याह्रियते भक्षः अध्वर्यवे देहि
हि समाख्यातो भक्षः समाख्यानात् सैव वाधिक्रियते पश्चाद्धोतुः अत एवास्मात् अभि
व्याहाराद्वाक्यात् अभिषुत्य हुत्वा भक्षयतीति तेन वाक्यात् समानकर्तृकत्वाभिषुत्यैव
होतीति न च ग्रावस्तुतेन भक्षाः प्रथमभक्षयतीत्यानन्तर्येणाध्वर्युशब्देनाभिधीयमानः
वादेनानन्तर्यं सम्बध्यमानं प्राथम्यमेव समभिव्याह्रियते भक्षस्य न चाभिषवहो
मयोर्वाक्यान्तरविहितयोः प्राप्तिर्येनाध्वर्युत्त्वादिभ्यां न तात्पर्यं हानेनतर्यमभिविधि
नवाक्यभेदः अभिधानात् तस्मादध्वर्योः एव भक्षः पर्युक्तं वचनं हेतुः प्रथमभक्षे
न हि प्राप्तं भक्षयानं तेन च हेतुः प्रथमभक्षविधानेनासर्वं किं नु सोमभक्षणाविधाने
शेषायं सोम्यचरुः पुरस्ताच्च हृियमाणो होता पूर्वे न स्मवेक्ष्यते वषट्कर्तारं प्रथमः
सर्वभक्षाणां भक्षयति इत्यादिवषट्कर्तुः प्रथमभक्षणं सोमभक्षणं प्राथम्ये भक्षणं
प्राथम्ये हेतुत्वेनोपादीयते हेतुत्वं वषट्कृदेव च वषट्करणः प्राप्तिर्वषट्कारस्यादिविधेः
न तु न हि प्राप्तत्वादेवाद्यापि प्राथम्यमपूर्वं सम्भावेदयत्यथान्यसर्वभक्षणान्
स्मात् अस्मिन्तु हेतुः समाख्याभक्षास्ते वैभक्षः प्रसिद्धस्तेन सिद्धः सोमे हेतुत्वेनो
पादानं वषट्कर्तुर्हि सर्वभक्षात्प्रथमो भक्षयति तत्रापि प्राप्तत्वाविधानात् यद्यपि एम
मुखे वषट्कर्त्तृत्वं स्यात् तेन दिवि परिहर्त्ते अनन्तरं च अविधायकाधिमे वाक्य ३६

कथं विधेयार्थस्मारकं प्रतिपद्यते नेति चेत् नाशब्दस्य प्रतीतमर्थं मनेतुं ज्ञानकाले भिद्धा
नः स्मारकत्वमाणवकवद्दीमालेऽहंति अभ्यासः प्राप्ते हि स व्यापारः नव मांसाद्यविषयव्या
पाररूपं विधानं स्मारकत्वेन यत्कृत्यमिति नस्मृतीनां यो विना न्वेषु प्रवृत्ति वशवर्ती इव न
स्याप्य विधायकत्वादेव विधिशेषत्वमपास्तं स्वरूपत्वेन विधिशेषभावेन तात्पर्येण या
भावो वेदप्राप्यस्य विधायकत्वे कारणस्य च प्रसक्तत्वात् यदि होतुर्भेदकारणं वषट्का
रः प्रथममनुवषट्करणं ततः पश्चात् स एवैव वषट्कारेणानुदृश्यादिति यद्यपि व
षट्कारान्तरकाले पश्चात्तरं श्रपणानन्याविमयस्य प्रतीतः सह भावस्तेनान्वयस्य ना
नविरोधित्वासैवनुद्धि मयवसेतिमस्य कालविशेषणासैव तित्वस्य कालकारणायो
गुरूपत्वेन तेन प्राप्यस्य प्रमवाणस्यापितु स्वमंतेन पश्चाद् वषट्कारस्य कालेभवनं प्रथमं
होतुर्भक्षस्य प्रयाजकरणबहोमो पितृकाले भवन्न ध्वर्योः प्रथमं भक्षप्रयोजकं इति सा
मस्य स्वध्वर्युहस्तस्यत्वेन तदधीनत्वेन संनिहितत्वात्सा धात्वाभुधाविरोधाया
भावान्न सैव प्रथमभक्षः इति सकृत् यत्तु पितृस्य सोचार्यैः व्याख्यानं तस्मात्संभक्षसि
द्धान्तानं परमध्वर्योः पूर्वो होतुर्भक्षणं निर्णीतं तथाऽऽद्यानुवैभवमांच यत्र कृतिं नामिति
नप्रयोगविधिविषयेष्वस्मत् प्रसंगे तु हि स्वयदपेक्षत्वमागोणी व्याख्यानं इदं तुनाध
र्युः समभिव्याहारात् प्रैषाणां वाधिधानात् कारणस्य च समस्त्वादित्वेष्वोऽध्वर्यातेप्रणेतेभ्यः
कारणाभ्यो ध्वर्युः प्रथमभिमिति यद्वचनेतन्न होतुरेव प्रथमं भक्षः नहीदं सम्यग भि

आहरणं हविर्द्धानेभिषुत्य हत्वाग्नेयमुपाप्तिं वदेत्य सर्हविसोमान् भक्षयंतीति पूर्वकालता
यां हित्वा नानंतर्योनेन होतृभक्षणं वा यदपि अध्वर्युभक्षात्सर्वहोमाभिषवोत्कृतो भवत
एवं मंत्रान्तं विधायकत्वाभावेप्यभिधायकत्वे मास्येवानंतर्युत्ततसामर्थ्यलिंगानयागमवं
सात्तथाशेषोप्यन्यार्थस्तेनभावेन लिंगमेवकारणाविषममर्थ्यक्तिते नस्तितु रतेसर्वे
त्वमनीषिवक्यपाकस्मिंत्तान्तथाहि पूर्वेकालताहि क्रियांतराव्यवधानेन स्यात पूर्वे सरणा
हि पूर्वे कालत्वं होतृभक्षोप्यवयदः होतृभक्षात्पूर्वकालतान्यास्ति लिंगमात्रमेवान्यार्थे
रप्रेतं भावयकं विनावामारंपनभजते यत्रवप्रापकमस्तिसमाख्याभक्षात्सर्वतस्तं
रत्नेनभववन्नेनिवार्यतेतेउभयत्र पूर्वमपि कारणं वप्रथमंनातिक्रमणीयमिसकं नस्मा
रध्वर्योरेवप्रथमभक्षः ऐन्द्रवायवंप्रतिगृह्णात्येतु वसुःपुरुवसुरिति प्रतिसामर्थ्या
देनोदितमिति पितृभत्तिस्तरपुत्रकहेतुः स्वामित्वाभावात् अथवा अध्वर्युरस्तावुतेह
तेत्तोवामंत्रगृहीतं पुनरध्वर्युर्भक्षार्थं प्रतिगृह्णाति यत्तुवसुरित्यनेनैन्द्रवायवे हो
तृभक्षणं वाग्देवीजुषाणानःव्यनुसरहमाणानस्वाहेति होतृवषट्कृत्यछात्वा
तिरेशोयंतत्रभक्षणतोयोविधिः सोत्रापिभवेत ऐन्द्रवायवस्यमुखेनकेनाचमस्याणां
त्वावसाणस्याध्याश्रयोराश्विनस्य वाग्देवीजुषाणेतिमंत्रेण एवं सर्वत्रसोमानांभ
क्षणं अनेनैवमंत्रेणायनक्तनसोमानांभक्षणत्वकत्वयः वाग्देवीतिमंत्रेणासोम
सेसस्यन्यत्राधेविपरिणामश्चाहितार्थाभिधायित्वात वचनात्स्यात अन्यमंत्रो

नरं च वनाभ्रावसोमसेपि पद्यं द्वम्भुसद्याशिनिम सरांबोद शानि मसे हिमे तिवारपणा
सिंग मसे हिमेनि श्वावा नराधीनानुवाक सत्रग्रह सिंगामंत्राः पद्येनेनेर्वद्यासिंगम स्मः क
वेद्यः नाराशंसलिंगेन नाराशंसा नानोहेतु सग भिहि तानाग्रहमामसे मननतान कुहस्या॥
स्वमितरोपनिमंत्रमेतुवस्य विंद्धपुरेतद्वस्तः संपद्धस्त रिति इत्तरोमे त्रावरुणाश्विनावे
नाभ्यांमंत्राभ्यां यथासंख्यप्रतिमंत्रगत्तानि शेषं शेषं हेतत्वमसेकस्य तिपसपि
त्वाप्रतिमसशेषं हेतत्वमसेव नयेत पुरोडाशमात्राग्रमेंद्र गयवेषा स्पतिपयस्यामैत्रा
वरुणाआश्विनेयानाः अत्र चमात्राशब्दः सर्वेषानुवर्त्तनीयोनिरक्षाणीभावेपिनहि
पयस्याधानानां शिष्टानामासने संभवनिवर्तत्वात् विशिष्टस्य नचशब्देविशिष्टस्य प्राः
सनमवकल्पते इडाप्राशित्रादेरनेविधानाच्छष्पस्सस्व च पत्नुकर्वैरान्यत्रमात्राविष
यं वहूव वनेपश्वसाः त्रापिघ्नानाद्यस्ययोर्मेत्राविधने नत्र हि वहूवचनेसर्वेह विरवश्या
नरनुपपन्न पुरोडाशस्यैवस्वल्पदनायस्याभात्रारणां वहूत्वोपपत्तेः एवं चमात्राशब्दः
स्वल्पवाचीनहि स्वल्पप्रमाणाविनासमहदशभिस्नावत्ताहविषापिंडानेकत्वेशवानेने
पुरोडाशमात्रे स्वल्पामवमुत्तस्यापि तानिप्रतिप्रस्यानादक्षिणास्यहविर्दानस्यानरवने
निनिदधाति तानिहिरवसपात्राणिदक्षिणाहविर्द्धानोत्तरस्वक्षरे रस्यांप्रतिप्रस्था
तानिदधाति इडामादधाति होतृहस्तेवानरेडाप्रवोहोतरधिष्ण्याद्यत्पवमसोश्वायघं
तिस्वामिनः स्वं स्वं इडास्यशंवर्जयंति पुणपद्भमसे ऽध्यार्द्र्घमानमाधानं चशासनो॰

प्र.न.
३६
36

मार्जितेवाज्जितेनेनचरंत्तिसूक्तंवाकशंयोर्वाकयोरत्यार्थत्वात् ॥२८॥ मिदानींचिंत्यते किंवाज्जि
नप्रचारः सवनीयपशौनेकर्तव्यः किंवातत्तीयप्रभवे सूक्तवाकशंयोर्वाकोनोतरूर्ध्वमिदंचिंत्या
यते किंपशुसवनीययोः साधारणान्यंगानि किंवायाज्यकानांगानिपशुसंगात्सवनी
यानां किंतावत्प्राप्तं सर्वेणेवपशुसंगात्सवनीयेऽप्यमार्जनाज्जिनप्रचारः कर्तव्यः
कुतः सूक्तवाकशंयोर्वाकयोरत्यार्थत्वात् अन्यार्थोऽयमयोजनेनोसूक्तवाकशं
योर्वाकोनोभयार्थेर्वौपशुगार्वैवा तेनवचनात्पश्वर्थं तयोस्तु विस्तरेणैतु पशुमध्येसव
नीयासंति प्रासंगिकान्यन्यानिपरिसमत्वोतिः तेनसूक्तवाकशंयोर्वाकोपशुंगाम
नाविनितत्तदनंतरकालेवाज्जिनप्रचारः पशुकेरज्जितत्प्रभावे मार्जनादकाोगा
नामभावात्प्राप्त एवसूक्तवाकारंभ उत्तितादेववर्णकपशुमत्यार्थत्वेति चेदुच्यते
पश्वान्यग्रहणामितिसूत्रकारेणायस्यापशुकेयाज्यग्रहणात् ॥ सवितं शाखांतरांतरस्य
शाखायामन्यागोपेतमपशुत्वेऽश्रुवनि तानस्मैवाधर्यंतिते पशुपस्याश्यामीभ्य
पसमायंतिवत्सान्याति गृहज्जेगृहीत्वाज्यान्यायस्यासाधाज्या नपशरज्जानमुपावह
रतीतिपाशुकमंगसंघंविधायतन्मध्येसवनीयविधानमपीदं शाखांतरीयम
र्तो ऽदं प्रकारेणाक पाशेनिर्वपतीत्यादि ततश्चुनसर्वं प्यामेगानांकेवलपशार्थते
वनिश्चीयतेततश्चाहशंयोशहापत्नीगल्हातीति उपक्रांतस्यावभृपसमापनीयत्वयोत्तह   राम
एवगंगान्यवपकरणायामिदर्शयंतीयपशुसंवद्धान्येवावगमयतियद्युपक्रांतत्वादेवावं   ३६

पशुसमापनीयं तेनोक्तत्तरात्पशुं गानि यथा ऽरे वं निनत स्तन्त्रं च प्रधे प्रसंगात् प्रासंगिकैरंगैः
पकारान्वैनेधीसततवाकारिति तत्तरकालांगं सवनीयानामिति स्वांगो नरकालस्य च वाजिन
पशु नु न प्रासंगिकानि सवनीयानामंगानि येन तुल्यकालो सवास निरत्नयोः प्रयतेसवस
शुभा स्व तनेरसमेव स्मिन्नेतद्धास्यथ यत्सवनीयैः पुरोडाशैः प्रचरन्तिमेधमेवास्मिन्
तद्दधाति निरत्नद्वयोर विप्रयजति त्वा विशेषात् गा स्पकसै तुल्ये समाने संबंधे तुल्यका
लत्वेनैकांगसंबंधात्तासंगिकत्वाभावान्नान्याधीस्वस्तः वा कश्च पोयैकाने वाजिन प
शुरंगपुमयोस्तुल्यागसंबंधादितिनिमाज्य च यमं प्रसंगः स्यान अ लित्रु प्रसनहृक
के यत नं तत्तुल्यकालो स्यानितया तु सं गसंबंधादुमयं यागतं निस्वरि हि यते ने यामसो
मते सवनीयविधिशेषमन्नार्थेवा इत्वाडमेघस्याउ शानानामोषधिमन्नेसोमः स
धानं सोमाधाधानं चोच्यते स्वर्गमिति रोसनिस्त्रान पोरन्नत्रोस्य तयोः स्तुतिसंबंधार्थे
पुनः संकीर्तितं करत्वार्थं तेनवैन उच्यते अपरा त्रेपशुंग विधानावसरे यथोरत्रेव
सवनीयानां नस्यथ सन्नेव गौ पशुंगानि सत्वकारेणानिराश्रयाणि विधेयानि तस्मा
रस्य वसु पुनर्वश्यपद्यमानः पाशारूसमिति विधिः अथवा शास्त्रानरोधिकारानाप
न सर्वं शास्त्रापहितानां कर्मणामेकत्वाधुधातास्य मुख निति विधिमस्मिन्नवसर
अव सरं स्यं हस्राप श्राम्य ग्रहणा मिति निखशास्त्रीय मा ग्रहणाविश धि शाधितं सर्व
वैसमिति विधिरपरात्रे एवं पद्यमानो भविष्यन्ति सवनीयविधिरग्रयासात्ने तेन

आ०९ एवेतित्तद्वैवस्वकारेणासहितेनः अथसवनीयैःपुरोडाशैःप्रचरन्तीतिप्रचरणमेवोच्यतेनत्र
३७ तस्मात्सप्रसंगात्सवनीयांगभावात्स्वांगातएववाजिनयोगेनाप्यात्मनेयजेतयत्रकर्कणप्रसंगा
37 श्रयणेनतुस्वांगसंबंधेनसत्वाकशेषावोकानवोवैकस्त्विकंप्रवरणमात्रंतन्नउत्तरका
लीनमंगानुष्ठानंच एवंचप्रणतो।तावितोकसंपातेभावात्सकृदेवप्रथमसवनीयप्रदाना
पत्ने आत्मभागवषिद्मथमसवानुत्यंतत्वेनपशुपुरोडाशस्याप्यासंगिकत्वा
त्सुख्यात्मभागाविति भागभक्षाश्वत्रयोपिनात्तीयत्स्वाद्ध्यावहितिमोपितत्रे
वानवुत्स्यंतत्वेपीसवनीयात्मभागोपशुपुरोडाशोपकारकोभवितव्यतःसत्य
मवेदंपदिपशुपुरोडाशानुत्यंतत्वनात्सवनीयानांस्यात् पशुत्वेतात्वेषांलेनन
पशुपुरोडाशानांसंयोगस्पकारःनन्वेवंनहिसवनीयात्मभागेनमागोपसंगाद्रव
कल्यतःससमुपवुसंतायत्प्रसंगःस्यात् नहिसवनीयमध्यपातःपशुपुरो
डाशस्य किंतुपशुमध्येप्रसंगःनचात्मप्रसक्तोमध्यपातीभवतिनचयमध्ये
प्रसक्तःपशुःसवनीयमध्येप्रसज्यते महत्वेवल्वास्पशाःअल्पत्वंत्रहिमहतिप्रसज्यते
प्रसंगश्चवाधितःकार्करणतस्मात्तन्त्वेते दिस्यानावात्मभागेनतदिदंप्रसंगसिद्धासर्वं
परिप्लवेदितव्या यद्वानुमोस्यमायेनमहत्वात्सशुतंत्रस्यपश्चात्स्यग्रहणमितिसकर्मन एम०
तुपःश्चर्थेनयत्तिनद्पिनप्राप्तस्कमपनत्वत्वेनत्रपश्वंगविधानंरहरस्यातिरेवकर्मं ३७
णाहृतःप्रमीयतेनतंत्रसंरणः यत्तुक्तं नेसवनीयदेवताकीर्तनमितितत्पुनःमः

त्तो यस्यैवं न भक्तिर्न योगस्तेनासंकीर्तितेनातनीयस्य सर्वजनस्य भक्तिरनुमतोऽपि सुमनस इत्यादि-
अथैवं इत्यत्र सुमनस इत्यादि देवता चेयमस्ति न हि तस्य वर्णोपानालत्रं पर्वदेवा अचल ह्रितः
नस्मान्न च्छ्रहेते सर्वनीयदेवतान्यथ सामयाग स्यामिति विवकार त्वोन्तेयस्तन्नप्राप्नोति स
र्वं वचनमायद्गून निवारयितुं शक्यते तस्मादस्मीचीनं न्याय्यं अतो मार्जनोऽन एव
वाजिनमप्याचार इति सिद्धं। होतृत्वमसेन सोमभक्षः कि मिदमुच्यते सोमभक्षयत
इति येन मार्जनेनानरकाली नैकमेवि हितं मार्जिनेवाप्तिनेन च रंतीति सोमभक्षश्च
तेनः मा कुसस लाघवार्थे मात्वार्थे रात्रश्रमेण न सर्वनीय प्रतिपत्तिकाल एव काश
नेकृतो इदानीं प्रकृतेमनुष्य पत्नते नेऽभक्षा सा कुसामभक्षणामिदमुच्यते अध्व
र्युप्रतिप्रस्थातारौ होतृत्वमसेन वारणाभक्षेनेनेह स्तोत्रिनेनयेनसर्पते नेष्टा म
ना ग्निध्रश्च भवतीति अतएव सोत्रामण्या यथा भक्षणाहमाननीतमेव सोमाभावा
त्नेनयत्र च सोमभक्षणा ग्रहा दिवुन्न चतस्त्रे णामुत्वेस स्त्रेनैव भक्षणं हित्वमग
ग्नीषोमीह रिवः शिवाप्रसप्तकर्त्री नुपत्निय त्वोऽहमेवाधेः सौत्रामासे वा क्षा निमक्षणा
इति गार्ग्याराणां संस्पर्शाते वहवेच तोपदेशात् नाध्वर्युप्रस्थातार एवं व सर्वे पि भक्षयि
तारो विध्यपम संगाच्चा लिसागान्याल भनेतिह त्वमइति अध्वर्युमस्रोस्ति वि चितः क
र्त्तृणां होतृत्वमसेऽवेमध्ययोस्तनः प्रतिप्रस्थानुहोतृनुद पमयव ब्रह्मारनिमित्तत्वं
त्रणाद्रोतो ऋत्रयजमानच मसेषु होतुः एतेषामेव समाख्यानिमित्तश्चमसे

अ.६ पुरश्चरणादिविधिविहोतृ एवं वषट्कारनिमित्तं तेषां समाख्याधर्वर्युरपि तैः प्रवृत्तो होता च पञ्चाशो
३८ रेव समस्तानः समाख्यानिमित्तमः अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो च प्रशास्तेति प्रशास्त्रादीना
38 मुपपत्तिनिमित्तं स्वेच्छया होताप्यत्र एवं प्रवृत्तः अत्र वषट्कारस्यैकत्वे सर्वं तेषां तावत्
नुकाल्पमेव समस्याविभेदेनानेनाध्वर्योर्मेरेणैवं मैत्रावरुणस्य समाहोतुः एवं प
श्चात्तिमस्यानुवनः पश्चात् होतुः पुनरपि होतृत्वं वषट्कारनिमित्तात्सामान्यादिरिति सम
वचनात्सवचसमस्समाख्यानिमित्तं ध्रुवमेव समादिशदृष्टा होतामध्यमसंहोता प्रमस्य
तोः उद्गातारं तां च कस्य एवं पञ्चसु अध्वर्युर्मे स्वगां होतुः प्रतिप्रस्थातृहो
तृणां होतुरपि च समस्थानवषट्कारनिमित्तकैः क्रियाद्गाता च समस्तेकेवलाप्रसवंति
ने समाख्यामस्तु गां होतुः प्रवर्तकाः पुरुषत्वापि च प्रशास्त्राद्यनुपपत्ताना मध्वर्योरपि
नैकाकोऽधनुसमस्तापाम स्वयं हि हिरण्य समाख्याम स्वरागां नवाद्वितीयं द्विवि
वेतः अध्वर्योः प्राध्वैतहोता समाख्यायां करोति हि स्वयं च प्रावहोतारमध्वर्योरप
वं च यिः प्रार्थ्येतोपायाच होतापि सोमसाधारणत्वेपः अध्वर्युगणाच होत्रा च समस
नरं पत्नीप्रतिप्रस्थात्रादिवषट्कारसाधारणोऽपि समाख्यापस्य गाढं पक्वके गो
नं तु नं च तः वषट्कारनिमित्तं प्रशस्तो दातास्वयं प्रमस्य पुरुषस्य गां वषट्कारनिमित्तं राम
स्यात्समाख्याप्रयोजिका वषट्कारोऽध्वर्युप्रशास्त्रादिस्तु समस्तानां तु मरुणां अन ३८
होतुश्च मैत्रावरुणाध्वर्योस्तन्नेतरे वषट्काराध्वर्ये समाख्याननिमित्तं होतुरमस्यणां अध्व

योऽर्हं मम स स्वप्रशास्त्राद्देवेषु कृतेः समास्थायावाध्वर्युतेनेण मध्यो हो तु रि ता पिवा च त्वारो दे
व चम सो हो ते सं तो व्रस मुन्वते उन्नात्सां तव व त्वारः व्रप सूय श्चुयं च पु कर्वेष्वसंमति
सेषा मे स्वेन निराकृता । आम्नाय से निधा धो व मसानां स मं ते स्वस्व तावा र पश्च मपि
नः सो मं वाषि वं न्ति मंत्रेण सं भवात भम प्रियाव मसाना पा य य पारि भि क्ष्व नाप्य
सस्व मंत्र मात्रेणातस्य दर्थत्वादि ता यितन्द्व म च मात्र प्रयोगस्य कृत त्वादि ता र ष्ठं
प सानरम व धार्यते सो म म पि वेत् पुरुवमंत्रेणानालभनमावं कुतः या प ने व न्द्वन्त
त्व सोम मा सं कं ने व पूर्वं सो म स्य म रु सी ना स्य भ वे न हि मं व मात्र प्रयो मा न सं भ
वति यद्यपसमुनस्तु व सो म स्य भक्ष नाधिकस्य पुरु म भि मर्शो न मा त्रा ण सा प
ने स स्कारः न त्व्यात्सो मा से न नाम मे व मंत्रेण । अ स र्व भक्ष श अस्मि न्न व सर प तेषा
च म सानां सर्वेः सो मो न भक्षणीयः एवं विधाने वा स्था प ने न स ल कृ स्या ना न हि ण
स्य हविर्धानस्य दक्षिणा र स निर्ध ति च म सा न धः नानाप्यायिताञ्चमसान्दक्षिणार
संहिस्य णास्य हविर्धानस्य निदध्युः अप्याय मा वो य म मा दे व ने ना रा श सा श्राव
मुद्देवा ते वेभ्य स्वेहामोन या व दे ते नाराशंसस संसताः स्वाः पुरोडाशशकसमाराव
समुपहूताः स्मर्इस्कृते निवृत्ति पुरोडाशस्वड्माहायाध्वर्युः समुपहूताः स्मः इस्कृतो
निवृत् अच्छावाकायैनसप छ न्नाता च्छावाक वस्व पते वा घमिति एतस्य रोडाश
स्वंः उपो अस्मा ञ्चिति वृवति होता रमा हो पहव मयेद्वा स्मिणा इ छते नं होत हपक्य

श्र ९ स्तितिरु यो अस्माभि सछावाके य ८ नितस्यमध्वर्युर्वृयान् उपहव मयमिस्यादि उपहूतरु
३९ न्नीयमानायानुवाचयति होत्राछावाके नुज्ञातेस्य न्नीयमानायानुब्रूहीत्यध्वर्युप्र
पात् अछावाक चमसमुन्नयस्व नेता अत्रोन्नीयमानधावनकारयितत्वमुन्नेत
रितिकर्वेतल्लिरितकृतं मुकार्थौन्नयने अत्रैव होत्राचमसवत्सर्वं होत्राः प्रशास्त्रादय
स्तेषांचमसेषुयथा मुक्ता दु पस्तरणाभिघारणे ताशयं त्ति तिजयस्तथात्रापिचमस्य
देशात् नन्वेवं तर्हि चमसाध्वर्युणोन्नयनं प्राप्नोति नैतन्नत्रैहिवहुवचनं नियामक
मत्रतु समाख्यया तेतु रेवो त्सर्गस्यास्तनवाध्यते अपवाद चमसाध्वर्युणोउन्नयनीयः
होत्राचमसत्वाद्धि शेषेणाति देशात् सर्वेष्व हणाद्वै चमसाध्वर्युणोन्नातिश्चम
सानीयहातत्र प्रस्थितेयाह तोयेन यनमुन्न यति ध्रुवं जुहोत्यपिश्रद्धतियेस्यमा
द्विपनेन निराकृतं आनिधानात् त्वा पर्वच्यानीध्रादतः पश्चाद्धमु निधानं यावत्क
ताद्तन चमसानंस्तेषा मेरुच्यते अतउत्तर मान्यीध्रचमसा सर्वं गणानीयः अ
मेनेनासादेनोन्नयन होममक्षणान्यत तस्मिन्नक्रमम्यकत्वानि आग्नीध्रे हविर्ये
तत्विजरणं प्राश्नंतिचम सिनं प्रकृतत्वाद विर्येत तिं क्रयहरांवृसादेप श्वात्वार
अत्विनोन्नयप्राप्ता यजमानश्चाग्नीध्रपरिवृत्तेरु डास्थहविः शेषप्राश्नंतियजुक
केणतिम्येहरां यजमानस्पृहासायैआख्यातं तत्रतीवानेमुहर्तं तत्तो मृतस्य भो राम:
जनाभावः प्रसज्येत अयेडामवदानाविशिष्टोहविषः शेषोयजमानभक्षोविहित ३९

एव एवमयवसरः पत्नीभोजनस्यास्मरणीयः नचप्रदर्शितस्तेनैतदवबुध्यते क
र्मान्तभोजनविधानाभावात्तदन्ते भविष्यति अथद्रव्यमात्रे विहितत्वान्निवर्तितेन का
लस्तु विशेषाभावात्स एव भविष्यति तद् विनद्रव्यस्य पराधीनत्वादिष्टावुपि
त्रद्रव्ययागस्यानियतक्रमविहितत्वे नियतकालोन भोजनकालस्यावशिष्टत्वे स
मस्तसमारभोजनमेवास्मिन्नवसरे यजमानस्य तन्मतेप्रसज्यते तन नच पत्न्या विधाने
नपर्वभाविनयायजमानस्याप्यनुमीयते चवनोकसमधिगम्यत्वात्सत्यं स्यान्न
हि वचनं विदधदनुपपत्तिं सहते न स्मार्तिमत्प्रतिष्ठारब्धान सोदरास्य घारमेव गरी
यसी पत्नी बृहच्छालायां यजमानादिषु प्राश्नत्सु पत्न्या विप्राश्नीयान्निदं विल
म्ब्य विधानं च पत्न्यवहत्य शालायां नाग्नीध्रे उपविष्टा वाकस्मान्नाहे श्वगतो
लाकसंधारणपयामगृहीतोसी तिमधवके निदाहत्यापूतिमंत्रेवरतोध्वर्युरप्रति मस्था
तारौ कनुग्रह संस्तके यागेः एतत्प्रत्यनियमेन मास्ते होता कस्य शान्नियमः उपया
मगृहीतोसि मध्ववेत्वेसाक्षिप्रियंते प्रतिमंत्रं द्वादशयहहता द्वादशानामेव वस्य
मारणा धर्म्मोस्तेन नसदग्रहणामे काद्रशयोः अध्वर्योः प्रके प्रवौ मत्रउत्तरः प्रति
प्रस्थातुः द्वादशानामावमंत्राणां पृथग्यपत्वण्मोगृहीतः मेषमयोः सहेवग्रहणाक
तेषां उक्तमावसहवग्रहीतको अस्यासमध्योमध्येष्वानीयग्रहणायस्यासन्नवर्तते
आभावस्य ध्वर्योश्मतिप्रस्थातागृह्णीयात् प्रतिप्रस्थातैवजु कस्यध्वर्युर्गृह्णाति॥
प

अ० ९ मवरणं वसवैषां द्वादशानाम विहोमो व्यस्तासेनो वा निष्क्रामस्येकः प्रविशतीतरः ए
५० वं व्यस्तासः कार्या यथा एकस्मिन्प्रविशत्यपरो निष्क्रामेद्यदस्मिन्नन्यः उत्तरमु
त्तरः प्रतिप्रस्थातावरकालस्तोत उत्तरतो दक्षिणतः कालतप्रस्थापति प्रस्थानात्सेयः नि
40 ष्क्रमणप्रवेशवच्च हणाहोमयोरपि परकालस्तरकारीनो हि प्रतिप्रस्थाताध्वर्योः
उभयतोध्वर्युं पात्रेणावशिगृह्णातिरुभयोगच्छन्दक्षिणाहस्तेनाध्वर्योर्दक्षिणा
हस्तेन गृह्णीयात् सर्वहुताःग्रहासमाभ्यां दक्षिणाः सर्वेहुता कार्याः ऋतुग्रहे निषघ्रे
ष्यतः उभावपि ऋतुनेत्येवं प्रैषं दद्तः वस् ऋतुभिरित्येवंदद पात्रमुखे विपर्यस्या
मत्तमभारप्यकनुभिरितिप्रवंदद्दन्नेषुयस्वेषु पात्रमुखयो विपर्यासंकृत्वा ग्रहणा
होमोवर्द्धेतमो एकादशद्वादशो ऋतुनाप्रेष्यत्येवंप्रेष्यतः पात्रयोर्मुखे ग्रहणाहो
मयोः यद्वद्वैव यजमानः प्रोषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् यजेति यशास्त्रस्के होतरेत
द्यजेति यजमानः प्रेष्यति अध्वर्यवो अध्वर्यव आ प्रोषितो होतरेतद्यजेति प्रेष्यतः
प्रैषंताम् उपरा येत्तारश्मिनि पद्यते ककैराजनप्रुक्तेद्धि चौतेः सत्रेके ऋतेः व
योरंशं गृह्णीयादिष्ट उपयामगृहीतोसीरस्य नपरश्चया त्रयोदशमतु ग्रहं गृह्णी
याउपयामगृहीतोसीरस्य प्रेष्यतेन प्रतिप्रस्थाता रमवजुहोति चुयोरब
मुख्यवर्युः प्रतिप्रस्थातृहोमानान्तरंजुहुयात्तेनैषवषट्कारेण अन्यतरस्मिन्स्था एम०
वीकृत्वा वषितेन्द्रायं गृह्णातिप्रतिप्रस्थानेन्द्राग्नी इति अन्यतरस्मिन्पात्रे ५०

उभावपि होत्रोकृत्वाय स्तनु पात्रमन्तं शेषाश्वन यनाकृतं तेनै हुयंयं इंगल्लानिमित्ते
प्रख्यातारं डशदीर्हन्ति प्रैशावकत्व शास्तृत्वमन्तोवा आहरन्ति भक्ष्यं होतृयोत्तेनैषु योद्रा
त्तृणां छं सिप्रवास्तव्यः सस्वं स्ववर्त्तुपात्र हस्तोध्वर्युरेतेभ्यो भक्ष्यमाहरन्ति तेनैः सुत
ध्वर्युं प्रतिप्रख्यातारोभक्ष्यं कुरुतो यथा गोयनेयात्स्यां नैव वषट्कारः कृतः स्तेन स्वहभक्ष
कुर्वन्ति यथाध्वर्युर्होतृनेषु ब्राह्मणाच्छंसिहोतृनेष्टहव्यति भिः प्रतिप्रस्थातास्व
पात्रं पोत्रशास्तृपात्रं छावाकाध्वर्युभिः विपर्यस्य पात्रं होतृयोन्तेनेषुष्यावा
कानां येनन्तुपात्रमुख्येनैते हन्तास्तेनैव तेनधां भक्षा स्यातेः सहकर्त्तव्यः शेषसंवधाने
वा भयनिमित्तो भक्षः स्यात्तेनैस घेष्व होमार्थी स्तर्ते ध्य विवस्वेनान्ययाशास्त्रानरी
य विधानमन्तं भक्षशासनमप्रधानस्यात्तेनोभय विधाना द्विकल्प इति विस्मृति
मनुरत्वात्तद्दृश्यते सर्वहुतत्वमेते पामयो हि कल्प्यते यतः भक्षो विधीयते एतत्ते
नु षट्कृतं ग्रहेरिह विना सत्ते वहोमैते भक्षएवां भवयत्त एव च्छिनविकल्प्या
यं वषट्पात्रः स्वयंयत्र याज्यायां नैतां होतुर्भक्षएकोपि सम्भवे न येननभक्षतां
मेषां गौरणां होत्रा अपुसिध्यति तस्मादेव पक्षकर्ता यंहोत्रा भक्षणमन्वत्तु प्रशोव
हवनेतेषां नभक्षः संभवेत्ततः यावत्सर्वहुता स्तेभक्षरन्यत्र नियमानहि निरंकुशा
विकल्पोयः कर्कस्येन निराकृतः यावद्दत्तेः होतुर्यजमानयोगादरणावतः इतिमि
तासीं वि सत्तो होतारेन यजेत्स्वाके किं पागमात्रहोतुः संवधाने तनन्तं संवषड्वषट्कारम

प्र०९ यपि सर्वेषां वषट्कर्तृः यावदुक्तं यजमानेन होतारं प्रति तावदेव यायेति यजमानान्वाधिकतेन
५१ याव यजमानमात्रं होतुः कृत्यं यजमानेन तावदेव होतुः स्याच्चाधिकं वषट्कारं मत्सादि तनुप
जेनकृतेयागं भाववषस्पर्शो सम्पन्नेयाग भावनेनैव वषट्कारांतकरणाद्भविष्यति सर्वं
५) याज्यापारमात्रेणानस्मिद्धेः यजनेनहि याज्यानस्माद्वषट्कारः प्रश्नो यजमानेनैव कर्त
व्यो यजमानस्य कारणस्यैवं धाराः सर्वेस्व नुयायो यजमानस्यैवंधः शब्देन यथा प्रैष
गृहपतेयजेति यथा वरणमनुयाज्यवषट्संवदुमापि नेदमापुस्यते किं तु यजमाने
यो ग्यप्रवर्तनं द्वषट्कारस्तन्निमित्तमष्मप्रश्नो पि कारणादानेतर प्रश्नः वागाद्वः प संगात
वधारणो होतुरेव प्रश्नो वषट्कारस्य न तर्ग्रन्त्वाते ननु वषट्कारो पियजमानप्रियएवेस्फ
कृतस्य भवेदेव यदि याज्या यावेधनवानं वषट्कारात नस्यान्न ननु याज्या याधनेवा
वषट्कारो नीतिवचनाद्याज्यावद्धुरेव विधानाद्वषट्कारवचनस्यापि नेनमप्रसकारणात
स्यवषट्कारस्यहोतरि तिष्ठमानत्वाद्धातुर्भावः यदुक्तं यागारंभणान्नो किंचिद्यजमाना
न्यपेतमिस्यपेनापि यजमानादन्यपेतेन भविनव्यमिति निरस्य रिहृयते अयाश्रवेरणं
वरणमन्यपेतमिति न दक्षेनान्येनाप्यवरमिति युक्तं हि वरणमयोनित्वमिति चेदेः
अप्राप्तेः न हि याज्यावषट्काराणामात्मस्येव वरणस्यान्तिमित्तेन येन याज्यावषट्कारयोगा
द्वरणं यजमानेन प्राप्तं याज्यावषट्कारावाये नेयंतं प्रसंगं नयायं साधयेत ननु वरणा रामः
दपिवषट्कारार्थेवषट्कर्तुः संस्कारार्थं तेनापि प्राप्तिस्य सिद्धं सर्वं ननु प्रश्नस्य प्रद्वषट्कारमि ७

मित्तत्वमस्तीति चेत् यत्तु पशुसंस्कारकं तद्गुणकर्मात्मानं प्रकृतमपि प्रयोजनमन्यतोऽपि गम्यमानत्वान्नोपका
रकमपूर्वजनकत्वेन हेतुत्वं भजमानो वरणेन संस्क्रियते उपकारक एवं यागस्य कर्तृत्वेन न प्रधा
नम् अथवा विभक्तिव्यत्ययेनान्वयः वरणात् प्राप्तिर्यतः नहि वरणात् मन्त्रः प्राप्नोति वच
नानिमित्तो हि सः अथवा वरणमन्त्रस्य प्राप्तिरेवकारेण हि प्रयोजनं वरणाद्वरणाय
जमानत्वम् असंप्राप्य यद्यपि स्वतन्त्रो हि मन्त्रः सर्वोऽप्येकेन प्राप्यते ननु वरणेनैव वरणेन
सह मन्त्रस्य न [illegible] वित्वाभावान्न यज्ञवरणासम्भवात् [illegible] तस्मादृत्वि
जां वरणं विपर्ययस्य पात्रे होतृत्वं [illegible] पुनरपि [illegible] होमस्य [illegible]
यजमानाध्वर्युयाज्यावषट्कारनिमित्तं नावदानं सर्वेषां [illegible] वषट्कारनिमित्तं प
रन्तु यजेयुः [illegible] नावदानं [illegible] स्यात् कुतः यतः सर्वे [illegible] शाखान्तरे सर्वे
कृताऽकृताः शेषाभावादेव होमवषट्कारनिमित्तकार्याभावस्तु स एव ननु कार्यस्य पु
रुषत्वेन प्रयाति [illegible] निर्दिष्टत्वात् [illegible] शेषसंस्कारो भवे
त् स्यात् ननु को नाम [illegible] शेषसंस्कारत्वे [illegible]
[illegible] भविष्यति [illegible] भविष्यत्यस्मात् [illegible]
[illegible] विधानात् [illegible] निषिद्ध्यते निमित्तविधानस्य
न शेषाश्रयत्वात् [illegible] हेतुत्व [illegible] संबन्धः शेषसंश्रितः आज्येन शेष [illegible]
कारस्य प्रयुज्यते न [illegible] मुख्यशेषकार्यविनाशनः ह विषाणान्यस्य [illegible]

आर्ष यं माज्यमेव तु वचनाच्छुष्पना शोत्रं भम्सरोयाथमुच्यते कुतः प्रतिनिधानं स्यात् सर्वहुतेपि
५२ लेपधीः न यत्निप्रायपयम् स्मिमिति चेन्न तु हेतुनः सर्वहुतत्वात् सर्वेषां तेन लेशा निमित्तकं भ
52 वश्यत्सर्वहुतेपि लेपधीः न यत्निप्रायपयम् स्मिमिति चेन्नतु हेतुतः सर्वहुतत्वात् सर्वेषां तेन
लेशानिमित्तकं अवश्यं भाविलितु स्मिन् नत्सावोस्याश्रमसुभ्यते अध्वर्यो होतुः प्रस्यात् प्रया
तुर्दे यो न्हुने प्रशि प्रतिप्रस्यातु रग्नी धो ऽदे यो प्रोत्त राणां स्मिन् प्रतिप्रस्याते गृशात्ल ष्फध
के होत्ल विप्य ये ये प्रतिप्रस्यातुः पातु म्बध्वर्यो नेष्टुरिहापि च प्रतिप्रस्यातुर्वोक स्याध्व
र्यो हैः स्यात् स्तु नेतोः लघुयाप्रस्र रांकुर्यो प्रहूतिनात्मनो निधा एव सुप्रह वंकुर्वन्व्य
तिरुपमितं मतं निर्दत्पपात्रं होतुः पुरस्तात् प्राङ्मुखो निहेस्वेति स्वार स्वाद ध्वर्यो निर्ह
रणं तत्र प्रसासनापेति प्रसास्यमानो सोयं होतुः पुरस्तात् प्राङ्मुखः पश्चिशोने प्रतिगर
हणाया अभिहुतः शोंसावे सास्वस्यो य माद वे तिय तिग रणा तिमारागवावसानयोः
शंसावेस्यनेन होत्राभिमुखेनाहूतः सत्वा वेस्य प्रा रश्मि रोपनसमु खोहोतुरुपविष्टस्तथा
मोदैवेतिय निगरं दधात् स्तुवतः पोतृवाहनं प्रतिगरः सद्यमपा वे अवसाने व दे यः तस्मा
घघई वेशः शंस र्इर्वेर्वे प्रतिगरणीपाघ दिपस्य शंसे सत्य प्रतिगरणीया
दिति नैव वोंकारावसाने होतर्म वतः तुभितिवा एतावन्मात्रमेव प्रतिगरस्तोयारः शा
स्याने निरेख शस्त्र सर्मा सामरावे तिय मोंकारे राम प्रतिगरणीपाल वागंतो शस्त्रावार्वः राम
तु थामोदैवेतियः पर्वः प्रतिगरः सर्व सर्वेत्र रयो वाछव मतेस्त्वा ऐदृत्त्व माहयाश्रामा ५२

त्कृशाय जनेसमसेवेति उक्थशाकं त्विन्मार्यां रेड्राण्यमातृ यशस्यो ते आग्रायथेति नासुवाकाः
उक्थशायजसोमास्यविति प्रेष्यति एष वै यः सशस्त्राणां सशस्त्रा वेषग्रहाः केचिन्नेषामेषां वे
षाड्वेषः नाराशंसं सानां वकंपनं हूयमानास सशस्त्रे हूयमानेषु मसायद्दिनाराशं सा स्मार्हि
तेषां के पवेनवासनकने छते नाराशंसा आ वैश्वदेवादित्निवैश्वदेव होमानन्तेनाराशंसत्वं
निपतन मे षामुक्तं न द्वाधिक सशस्त्र होमेच म सानां कपनेस्यात् निहितेषु चेह्वामः सशस्त्र
स्यासशस्त्रस्यास शस्त्रस्य ग्रहस्य धर्मो हृयमिन्द्र नाराशंसानां कंपने मनिहितेषु नारा
शंसस्याने पु होमे सशस्त्रस्य च मसानाम पिहोमः इति मसप्रसानि धानात्केवलं वैश्व
देवग्रहत्वात् इति शुक्रपात्रे णाकलशात्नाराशंसो मासः इति वैश्वदेवसंसक्तं चहेति यमोऽड्र
णाकलशान्च मसो विकल्प नः शुक्रपात्रे णाभन्वारभ्य इति अन्वारब्धे वा यजमाने जुमासः
निगह्णाति शुक्रं रतम्र माहित्यद्रोणाकलशय विग्रयो जनेन शुक्रं द्रोणाकलश्राप्ता मह
नम्र इति नीयच्ट्रोणाकलशस्य च विग्रस्य च योजनमपराज चक्रु पौरन आधान्ये सम्पस
चंद्रोणाकलशम सकृत्यो पर्युपर्यंस्पप विग्रमसि न्करोतक भयसोः शंपरिग्रवा यामिति तत्के
नेब्द पशुपुरोडाशमथ्यमा सवनीयान्निर्वपति पयस्यावर्जं सवनीयानां निर्वपः क
तेषाः प्रातः सवनवत् पयस्यावर्जं पितानेतस्योः सवनयो इति निषेधात् परंतु एवेव प
शुपुरोडाशस्य यास्यानिर्वापश्चम मः प्रथमः पदार्थः पशुपुरोडाशस्य कर्जेथः स्तोत्रसु
पाकरोतीत्ता स्यायहमुपस्य इयावनेस्य मिति वैश्वदेवस्तो चोपाकरणा यसरोयत

प्र·क सोपावर्ते मित्सनेनोपाकरणीयं वरुणाभ्यां प्रस्तोत्रे समर्थ्यतोन पर्वेन्नं नाभ्यां वरुणाभ्यां सं
८२ हस्तोपस्पर्शनं कृत्वा पश्चादुपाकरणं एवं पुर्वेषु सर्वेत्र पश्वपवर्ष्य पति स्तोत्राणि तत्र सर्वेत्र
वमुपाकरणं कर्तव्यं ध्रुवर्याणां तत्र स्तोत्रीया सुगीयमानानि यव वयान व्यतिरिक्तो ना सर्वे
43 मस्माच्छ्रमसः वैश्वादेवाच्छिकेहि नारायंसत्वमित्त ऋर्द्ध हवनमपि मे दिव्यतीति सर्वे
मस्मादुच्यते मार्जालीयप्राग्वस्य चमसानां च उपघ्न विरह्लानि तैर्थं देवेभ्यस्तुति सर्वे भ्यः स
वेभ्यः प्रशास्त्वात्स्थितापेमित्रावरेभ्या सुसनेनोथंदृत्रिप्रकारं वि [illegible] मित्राव
रुणाभ्यां वेति वाप्रशस्त्रोपशास्त्रेभ्यो मित्रावरुणाभ्यां वेसनेन वा विरहलोपात् ने
ष्टाप्रमादनं एषवेयादि रितिपरिभाषितस्य मंत्रस्य निवृत्तिः स्तोत्रमुपाकरोत सोमि
न्कालेविधिः पूर्वोन्नः एव उच्छ्वशापजसोमानामिति पद्मोनात हृषेष्ठ अनाराणांस
भुवमसंबंधप्रबोधविशेषः सोमानामिति सिंगाद्ध्रुवस्य होमः पशुविग्रहस्य प्रथमं र
यवमुन्नयति पर्यमैत्रावरुणादे विग्रहस्य चमसं प्रथममुन्नयेत स्वकामनिहितं
स्वेवप्रथममुन्नयनमिति कर्केत्वरयुक्तं आसादनादौ हि मुख्यक्रमाद्गुणाधे नक्रमाश्रि
यणं मुख्यश्चात्र क्रमाद्य हणमेव हवनस्य पुरागयप्रवात अथान्नयन एवक्रमविशेषाप
देशात् तत्रैव प्राप्यमानं स्थमियादीनां याग एव क्रमविशेषश्च वगाम्रहणादेकमपि राम
यमोन स्यात् तस्मादुन्नयनेऽक्रमविशेषवचनादासादनादवपिभवितव्येति नक्रमेण ८२
ग्रहणेष्वासिन्नासिंचति इत्तेविग्रहग्रहेनस्य चमसस्मिन्विग्रहचमसेनिनयेत एव

यति प्रस्थानो नाम्भां गश्च भिन्नित्यप स्वविग्रह स्तस्य पर्यग्रहशो यथास्मिन्निति सम्भाव्य
तिष्ठ स्थाता: सु तराभ्यां विग्रह भ्या चरन्ति रंड यद्ध्रे तिवास्तरणाऽ एवं नरं ह्यग्निं भ्यातेन
सच्छावाकाय उभयोर्मैत्र विशेष: प्रागच्छावाक विग्रहसोमो यावहरणं माध्यंदि
ने भिषवार्थमीषान्तरेणासोमोपावहरणं कर्तव्यं एवमत्रपशु विशसनादिकं नैव
पशुपुरोडाश निर्वापस्य निर्वर्तत्वात् तत्कालेऽच्छावाकस्य यजु कर्कणा आसादक
तानन्तेऽच्छावसरोऽप्यधायितु नरपतापीनां सवनीय सहभाविनया कुर्यादिति त
द्व कर्तव्यं प्रागयितुस्यां अपिचाध्वर्युं कर्तके हित पुरुषमेकस्यकर्तु: कमापेसा
यानन्नियमानुरहतु अप्रीत्कर्तके पुनश्च निर्वापमात्रमवधार्येतावृत्तोपयायीनां
नावकालेन सिद्धिसंभाव्यप्रागच्छावाकविग्रहात्कर्तव्य वसतीवर्यं द्वाविंसवस्या
धवनीये च शकास्मागच्छावाक विग्रहादाधवनीयाभिसुत्वामहतरं ह्यसमान
स्मि द्वितीयसवने न नऽप्तरापुष्यानः प्रियमेधावृद्धतोवयं देवानाऽस्तुमतोस्यामेति
अनेनतमवेणा अर्द्धग्रहणात्तोयपाणोपलक्षणार्थो ननु आधवनीयं द्रव्यापि मर
विष्यति आधवनीयस्यपा तत्वाद्द्वाद्वाभ्यत्वात् अस्तु तथा कोनामनिवारयति ए
कधनार्थं चावशम्याधवनीयदस्यनेवेवमत्रैराणिनयति चर्मेतसर्वं प्रशास्त: प्रसर्पे
निवृपात्त सर्वे तच्छाविग्रहे: प्रचरितेक र्मणिरासनिप्रशास्त: प्रसुहीतिप्रशास्त्रारम्भेषा
यात प्रसर्पतानां सर्पणां स्मतानां एवं सर्पणां प्रसर्पतानामस्तिनो सर्पणां वहिर्गमने

अ·र·
४८
स्यात्स्वशाखा [illegible]नत्सर्व्वसाम्निति यस्यरिया खितेनत्स्व सत्तानास्त्विजंस्मास्मात्
द्धिरभ्यासोऽभ्यपयरि समाप्यर्थैः सहद्वंसंख्यैर यि विस्नोवाजयेयैः पंचाग्निवित स्मार्त्ती
तिव सोमास्यर्द्धिभाग्यपरो विमर्शासे प्राज्ञांव शज्ञो य स्यवा च स्य निगुणान्वितः वा स्य
ति हृत्याहानां यागित्वानमवाश्रयः अनेककल्तु याज्ञित्वा दायसोपि विवारकः अमव
गमनस्यासो श्री अनंताभिधः सुधीः ॥ इति पत्तविधानकौमुदीकयानाथ संग्राहु
यन्तिर्महायाज्ञिक श्री अनंतकृते काल्यायन सत्रभाष्येनवमोऽध्यायः समाप्तः ९ शुभम्·
ग्रंथसंख्या १३०५ ॥

४५

नं-५१९९

रम·
४५